บทนำ

ขุททกนิกาย เป็นชื่อนิกายหนึ่งของพระสุตตันตปิฎก และนับเป็นนิกายที่ ๕ ในจำนวน ๕ นิกาย คือ (๑) ทีฆนิกาย (๒) มัชฌิมนิกาย (๓) สังยุตตนิกาย (๔) อังคุตตรนิกาย (๕) ขุททกนิกาย

ความหมายและใจความสำคัญของขุททกนิกาย

คำว่า “นิกาย” แปลว่า หมวดหรือหมู่ หมายถึงหมวดหรือหมู่ของพระธรรมขันธ์ (กองธรรม) คำว่า “ขุททก” แปลว่า เล็กน้อยหรือย่อย ๆ ดังนั้น คำว่า “ขุททกนิกาย” จึงหมายถึงหมวดพระธรรมขันธ์หรือพระสูตรเล็กน้อยหรือย่อย ๆ กล่าวคือหมวดพระธรรมหรือพระสูตรใดที่มีจำนวนเล็กน้อย ไม่อยู่ในกฎเกณฑ์ที่จะจัดเข้าในทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกายได้ ท่านก็จัดหมวดพระธรรมหรือ พระสูตรนั้นเข้าไว้เป็นหมวดหรือหมู่หนึ่งต่างหาก เรียกว่า ขุททกนิกาย แบ่งเป็นคัมภีร์ได้ ๑๕ คัมภีร์ คือ

๑.	ขุททกปาฐะ	๒.	ธรรมบท(ธัมมปทะ)
๓.	อุทาน	๔.	อิติวุตตกะ
๕.	สุตตนิบาต	๖.	วิมานวัตถุ
๗.	เปตวัตถุ	๘.	เถรคาถา
๙.	เถรีคาถา	๑๐.	ชาตกะ
๑๑.	นิทเทส	๑๒.	ปฏิสัมภิทามัคคะ(ปฏิสัมภิทามรรค)
๑๓.	อปทาน	๑๔.	พุทธวังสะ
๑๕.	จริยาปิฎก		

นอกจากนี้ยังรวมถึงพระวินัยปิฎก และพระอภิธรรมปิฎกด้วย (วิ.อ. ๑/๑๗-๑๘,๒๖, ขุ.ขุ.อ. ๒)

การจัดคัมภีร์ขุททกนิกายเป็นพระไตรปิฎก

ขุททกนิกายซึ่งแบ่งเป็นคัมภีร์ได้ ๑๕ คัมภีร์นั้น จัดเป็นพระไตรปิฎกได้ ๙ เล่ม คือ เล่มที่ ๒๕-๓๓ โดยจัดแบ่งดังนี้

อันดับที่	ชื่อคัมภีร์	พระไตรปิฎก
๑	ขุททกปาฐะ	
๒	ธรรมบท	
๓	อุทาน	
๔	อิติวุตตกะ	
๕	สุตตนิบาต	
๖	วิมานวัตถุ	
๗	เปตวัตถุ	
๘	เถรคาถา	
๙	เถรีคาถา	

ชาตกะ (ปฐมภาค) เล่มที่ ๒๗

ชาตกะ (ทุติยภาค) เล่มที่ ๒๘ นิทเทส (มหานิทเทส) เล่มที่ ๒๙ นิทเทส (จูฬนิทเทส) เล่มที่ ๓๐

๑๒ ปฏิสัมภิทามัคคะ เล่มที่ ๓๑

อปทาน (ปฐมภาค)

๑๓ อปทาน (ทุติยภาค)

๑๔ พุทธวังสะ

๑๕ จริยาปิฎก

แนะนำพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕

เพื่อช่วยให้เข้าใจประเด็นสำคัญของพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ คือพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ และสุตตนิบาตได้ดียิ่งขึ้น จึงขอแนะนำสาระสำคัญโดยสรุปดังต่อไปนี้

ขุททกปาฐะ

ความหมายและใจความสำคัญของขุททกปาฐะ

ขุททกปาฐะ หมายถึงบทสวดย่อย ๆ หรือบทสวดสั้น ๆ แต่ละบทล้วนเป็นธรรมที่เป็นเบื้องต้นแห่งการเข้าถึงธรรมชั้นสูงขึ้นไป หรือเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญโดยส่วนเดียว มีทั้งหมด ๙ บท ดังนี้

(๑) สรณคมน์ (๒) ทสสิกขาบท

(๓) ทวัตติงสาการ (๔) สามเณรปัญหา(กุมารปัญหา)

(๕) มงคลสูตร (๖) รตนสูตร

(๗) ติโรกุฑฑสูตร (๘) นิธิกัณฑสูตร

(๙) เมตตสูตร

ความหมายและสาระสำคัญของแต่ละบทในขุททกปาฐะ

๑. สรณคมน์

๑.๑ ความหมายของสรณคมน์

สรณคมน์ แปลว่า การถึงสรณะ, การยึดเอาเป็นที่พึ่ง, การยึดเอาเป็นที่ระลึก คำว่า สรณะ หมายถึงสิ่งที่ทำลาย ขจัด ปัดเป่า บรรเทาภัย ทุกข์ ความหวาดสะดุ้ง ทุคติ และความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลาย เป็นชื่อของพระรัตนตรัย คือพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ พระพุทธเจ้าชื่อว่า สรณะ เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลายด้วยการให้ถึงสิ่งที่เป็นประโยชน์ และนำออกจากสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ พระธรรมชื่อว่า สรณะ เพราะให้สัตว์ข้ามพ้นกันดารคือภพ และให้สัตว์โปร่งใจ พระสงฆ์ชื่อว่า สรณะ เพราะทำสักการะที่หมู่ชนทำไว้ให้มีผลไพบูลย์

อนึ่ง จิตที่เกิดความเลื่อมใส และความเคารพอย่างแน่วแน่ไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย สามารถกำจัดกิเลสได้ เรียกว่า สรณคมน์ (ขุ.ขุ.อ. ๑/๖)

๑.๒ ที่มาของสรณคมน์

สรณคมน์นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสครั้งแรกที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ในสมัยต้นพุทธกาล เมื่อคราวที่ทรงส่งพระอรหันต์ ๖๐ รูป ไปประกาศพระพุทธศาสนาเป็นครั้งแรก โดยตรัสให้ใช้สรณคมน์เป็นวิธีบรรพชาและอุปสมบทของ กุลบุตร เรียกว่า ติสรณคมนูปสัมปทา ดังที่ปรากฏว่า “ภิกษุทั้งหลาย ในเบื้องต้นพึงให้กุลบุตรผู้มุ่งบรรพชาและมุ่งอุปสมบทปลงผมและหนวด ให้ครองผ้ากาสายะ ให้ห่ม อุตตราสงค์เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ให้กราบเท้าภิกษุทั้งหลาย ให้นั่งกระโหย่ง ให้ประนมมือ แล้วสั่งว่า □เธอจงว่าอย่างนี้□ แล้วให้ว่าสรณคมน์ ดังนี้ □พุทฺธ สรณ คจฺฉามิ, ธมฺม สรณ คจฺฉามิ, สงฺฆ สรณ คจฺฉามิ ...” (วิ.ม. (แปล) ๔/๓๔/๔๒) เหตุที่ตรัสติสรณ-คมนูปสัมปทานี้ เพราะมีเหล่ากุลบุตรผู้เลื่อมใสศรัทธาพระพุทธศาสนาปรารถนาจะ บรรพชาอุปสมบทตามเหล่าพระสาวก การที่เหล่าพระสาวกจะพากุลบุตรเหล่านั้น มาเข้าเฝ้าขอบรรพชาอุปสมบทกับพระผู้มีพระภาคโดยตรงเป็นสิ่งที่ยากลำบาก ดังนั้น เพื่อให้สะดวกในการประกาศพระศาสนา และให้พระศาสนาเจริญแพร่หลายได้รวดเร็วขึ้น พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสวิธีนี้

๑.๓ วิธีการแห่งสรณคมน์

สรณคมน์คือการถึงสรณะนั้นมีหลายวิธี ดังนี้

๑. การเข้าถึงโดยการยอมรับนับถือ(สัมมานะ) เช่น พ่อค้าสองพี่น้องชื่อตปุสสะและภัลลิกะ เปล่งวาจาถึงพระพุทธเจ้าและพระธรรมเป็นที่พึ่ง

๒. การเข้าถึงโดยการแสดงตนเป็นศิษย์ เช่น พระมหากัสสปะกล่าว ยกย่องพระผู้มีพระภาคเป็นศาสดา ตนเองเป็นสาวก

๓. การเข้าถึงโดยการแสดงความนอบน้อมพระรัตนตรัย เช่น พรหมายุ-พราหมณ์ เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมจบลง ท่านได้ลุกขึ้นเปล่งอุทานว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส” ครบ ๓ จบ ท่ามกลางประชุมชน

๔. การเข้าถึงโดยการมอบตน เช่น โยคีบุคคลผู้จะปฏิบัติกัมมัฏฐาน นิยมปฏิบัติกัน

๕. การเข้าถึงโดยวิสัยและกิจ คือ การระงับอุปกิเลสด้วยการถึงสรณะ (เจริญพุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ) เช่น พระอริยบุคคลทั้งหลายปฏิบัติมา (ขุ.ขุ.อ. ๑/๖-๗)

๑.๔ โทษแห่งสรณคมน์ที่ผิดวิธี

การถึงสรณะหรือการยอมรับนับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึกอย่างผิดวิธีย่อมเป็นเหตุก่อโทษ ทำให้จิตเศร้าหมอง และอำนวยผลที่ไม่น่าปรารถนา วิธีนับถือพระรัตนตรัยอย่างผิดวิธีนั้น คือ

๑. นับถือโดยไม่รู้คุณพระรัตนตรัย

๒. นับถือทั้งที่ยังมีความสงสัยต่อคุณพระรัตนตรัย

๓. นับถือด้วยความรู้ผิด ๆ ในคุณพระรัตนตรัย

๔. นับถือโดยปราศจากความเอื้อเฟื้อในพระรัตนตรัย (ขุ.ขุ.อ. ๑/๗-๘)

๑.๕ อานิสงส์แห่งสรณคมน์ที่ถูกวิธี

สรณคมน์ที่ถูกวิธีย่อมอำนวยผลที่น่าปรารถนา กล่าวคือเป็นทางนำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง พ้นจากอบาย และเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ดังที่เทวดาองค์หนึ่งได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า "บุคคลทั้งหลายผู้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ จักไม่ไปสู่อบายภูมิ ละร่างกายมนุษย์ไปแล้ว จักบังเกิดเป็นเทวดาโดยสมบูรณ์" (สำ.ส. (แปล) ๑๕/๓๗/๕๖, ขุ.ขุ.อ. ๑/๘-๙)

๑.๖ เหตุที่จัดสรณคมน์ไว้เป็นอันดับแรกในขุททกปาฐะ

ด้วยเหตุที่สรณคมน์เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นที่แสดงความมั่นใจ ปราศจากความกลัวในการเข้ามาเป็นชาวพุทธ และเป็นเครื่องประดับชาวพุทธในการเข้ามาสู่พระพุทธ-ศาสนา ดังที่ท่านแสดงอุปมาไว้ว่า "พระพุทธเจ้าเป็นดุจนักประดับ(อลังการกรก) พระธรรมเป็นดุจเครื่องประดับ(อลังการ) พระสงฆ์คือผู้ได้รับการประดับด้วยเครื่องประดับคือพระสัทธรรม(สัทธัมมลังกตะ)" และว่า "พระพุทธเจ้าเป็นดุจนักปราชญ์ ผู้ให้แต่ความไม่มีภัย พระธรรมเป็นดุจความไม่มีภัย พระสงฆ์เป็นผู้บรรลุความไม่มีภัยอย่างสิ้นเชิง" ดังนั้น สรณคมน์จึงถูกจัดไว้เป็นอันดับแรกในขุททกปาฐะ (ดู ขุ.ขุ.อ. ๔,๑๑-๑๓)

๒. ทสสิกขาบท

๒.๑ ความหมายของทสสิกขาบท

ทสสิกขาบท แปลว่า สิกขาบท ๑๐ ประการ คำว่า สิกขาบท หมายถึง อุบายเครื่องบรรลุสิ่งที่จะต้องศึกษา หรือหมายถึงพื้นฐาน (มูละ) ที่อาศัย (นิสสยะ) และที่ตั้ง (ปติฏฐะ) แห่งสิ่งที่จะต้องศึกษา คือ อธิสีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และ อธิปัญญาสิกขา

อนึ่ง คำว่า สิกขาบท มีความหมายเท่ากับคำว่า เวรมณี (เจตนางดเว้น) ดังรูปวิเคราะห์ว่า เวรมณี เอว สิกขาปทำ รูปสำเร็จเป็น เวรมณีสิกขาปทำ แปลว่า สิกขาบทคือเจตนางดเว้น หมายถึงการงดเว้น (วิรัติ) การไม่ทำ (อกิริยา) การไม่ต้อง อาบัติ (อนัชฌาบัติ) การไม่ล่วงละเมิดขอบเขตกฎเกณฑ์ (เวลาอนติกกมะ) การกำจัด กิเลสด้วยอริยมรรคที่เรียกว่า เสตุ (เสตุฆาตะ) ดังนั้น คำว่า ทสสิกขาบท จึงหมายถึง การงดเว้น การไม่ทำ การไม่ต้องอาบัติ การไม่ล่วงละเมิดกฎเกณฑ์ และการกำจัดกิเลส ด้วยอริยมรรคอันเป็นอุบายเครื่องบรรลุหรือพื้นฐานแห่งสิ่งที่จะต้องศึกษา ๑๐ ประการ (ขุ.ขุ.อ. ๒/๑๕-๑๗)

๒.๒ ที่มาของทสสิกขาบท

ภายหลังจากราหุลกุมารได้รับพุทธานุญาตให้ได้บรรพชาเป็นสามเณรด้วยวิธีไตรสรณคมน์เป็นรูปแรก ได้มีกุลบุตรเข้ามาขอบรรพชาเป็นสามเณรจำนวนมาก สามเณรเหล่านั้นต่างมีข้อสงสัยกันว่า เมื่อบรรพชาแล้วเช่นนี้ จะต้องสมาทานศึกษาอะไร ภิกษุทั้งหลายที่ทราบความนั้นจึงนำความกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ

ด้วยเหตุนี้เอง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ที่พระเชตวันวิหาร เขตกรุงสาวัตถี จึงทรงอนุญาตสิกขาบท ๑๐ ประการ ให้เป็นข้อปฏิบัติสำหรับสมาทานศึกษาแก่สามเณร (วิ.ม. (แปล) ๔/๑๐๕-๑๐๖/๑๖๔-๑๖๙, ขุ.ขุ.อ. ๒/๑๔-๑๕)

๒.๓ เหตุที่จัดทสสิกขาบทไว้เป็นลำดับต่อจากสรณคมน์

ต่อมากุลบุตรทั้งหลายที่เข้ามาสู่พระพุทธศาสนาด้วยไตรสรณคมน์ ไม่ว่าจะเป็น บรรพชิต อุบาสก หรืออุบาสิกาก็ตาม ลำดับต่อมา สิ่งสำคัญที่พึงประพฤติปฏิบัติ คือ ข้อปฏิบัติที่พึงงดเว้น ไม่ควรล่วงละเมิด ได้แก่ สิกขาบท ดังนั้น ทสสิกขาบทนี้จึงถูกจัดไว้เป็นลำดับต่อจากสรณคมน์ (ขุ.ขุ.อ. ๒/๑๔)

๓. ทวัตติงสาการ

๓.๑ ความหมายของทวัตติงสาการ

ทวัตติงสาการ แปลว่า อาการ ๓๒ หมายถึงอวัยวะทุกส่วนในร่างกาย คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร และมันสมอง ใช้เป็นอารมณ์กัมมัฏฐาน เรียกว่า ทวัตติงสาการกัมมัฏฐาน (กัมมัฏฐานที่พิจารณาอาการ ๓๒ เป็นอารมณ์)

๓.๒ ที่มาของทวัตติงสาการ

การเจริญกัมมัฏฐานโดยใช้สติพิจารณาส่วนต่าง ๆ ของร่างกายเป็นอารมณ์ โดยสภาวะต่าง ๆ ที่เรียกว่าทวัตติงสาการกัมมัฏฐานนั้น มีจุดประสงค์เพื่อให้จิตตั้งมั่นในอารมณ์นั้น ๆ ไม่ซัดซ่ายไปในอารมณ์อื่น ๆ และเพื่อให้สะดวกในการกำหนด เพราะมีพื้นที่ในการกำหนดอย่างมีขอบเขต วิธีเจริญกัมมัฏฐานนี้ เป็นส่วนหนึ่งของกายคตาสติกัมมัฏฐาน คือกัมมัฏฐานที่มีสติพิจารณากายเป็นอารมณ์ แยกออกเป็นหมวด ๆ ดังนี้

(๑) อานาปานปัพพะ หมวดว่าด้วยการกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก

(๒) อิริยาปถปัพพะ หมวดว่าด้วยการกำหนดรู้อิริยาบถ

(๓) จตุสัมปชัญญปัพพะ หมวดว่าด้วยการมีสัมปชัญญะในการเคลื่อนไหวทุกอย่าง

(๔) ปฏิกูลมนสิการปัพพะ หมวดว่าด้วยการพิจารณาส่วนประกอบในร่างกายให้เห็นเป็นของปฏิกูล

(๕) ธาตุมนสิการปัพพะ หมวดว่าด้วยการพิจารณาร่างกายให้เห็นเป็นเพียงธาตุ

(๖) นวสีวถิกาปัพพะ หมวดว่าด้วยการพิจารณาซากศพที่มีสภาพต่าง ๆ อันแปลกกันไปเป็น ๙ ระยะ ให้เห็นคติธรรมดาของร่างกาย ของผู้อื่น เป็นอย่างไร ของตนก็เป็นอย่างนั้น (ขุ.ขุ.อ. ๓/๒๙, วิสุทฺธิ. ๑/๑๗๘/๒๖๑-๒๖๒)

๓.๓ วิธีเจริญทวัตติงสาการ

กุลบุตรผู้ปรารถนาจะเจริญทวัตติงสาการกัมมัฏฐานพึงตัดปลิโพธ(ความกังวล) ๑๐ อย่าง คือ

(๑) อาวาสปลิโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับอาวาส)

(๒) กุลปลิโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับตระกูลญาติ)

(๓) ลาภปลิโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับลาภ)

(๔) คณปลิโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับคณะศิษย์)

(๕) กัมมปลิโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับการงาน)

(๖) อัทธานปลิโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับการเดินทางไกลเนื่องด้วยกิจธุระ)

(๗) ญาติปลิโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับญาติ)

(๘) อาพาธปลิโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับความเจ็บไข้ของตน)

(๙) คันถปลิโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียน)

(๑๐) อิทธิปลิโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับฤทธิ์ของปุถุชน)

พึงเว้นเสนาสนะที่ไม่เหมาะสม ๑๘ แห่ง มีอาวาสใหญ่ อาวาสใหม่ อาวาสทรุดโทรม เป็นต้น เลือกเสนาสนะที่เหมาะสม คือ เสนาสนะที่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก ปราศจากเสียงรบกวน เป็นต้น พิจารณาเห็นโทษในกามและอานิสงส์ในเนกขัมมะ ทำจิตให้เลื่อมใสในพระรัตนตรัย เข้าไปหาอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตร ศึกษาวิธีการกำหนดกัมมัฏฐาน และวิธีการมนสิการกัมมัฏฐาน จากนั้นก็เริ่มเจริญทวัตติงสาการ-กัมมัฏฐาน ดังนี้

ขั้นที่ ๑ พึงเจริญด้วยการสาธยายทางวาจาตามลำดับ ดังนี้

(๑) พึงเจริญตจปัญจกกัมมัฏฐาน (กัมมัฏฐานที่มีหนังเป็นที่ ๕) คือ เกสา(ผม)-ตโจ(หนัง) จนคล่องแคล่ว ประมาณครึ่งเดือน

(๒) พึงเจริญวักกปัญจกกัมมัฏฐาน (กัมมัฏฐานที่มีไตเป็นที่ ๕) คือ มำสำ(เนื้อ)-วกฺกำ(ไต) ประมาณครึ่งเดือน

(๓) พึงเจริญตจปัญจกกัมมัฏฐาน และวักกปัญจกกัมมัฏฐานอีกครึ่งเดือน

(๔) พึงเจริญปัปผาสปัญจกกัมมัฏฐาน (กัมมัฏฐานที่มีปอดเป็นที่ ๕) คือ หทยำ(หัวใจ)-ปปฺผาสำ(ปอด) ครึ่งเดือน

(๕) พึงเจริญทั้ง ๓ ปัญจกะ(ตจปัญจกะ, วักกปัญจกะ, ปัปผาสปัญจกะ) ครึ่งเดือน

(๖) พึงเจริญกรีสจตุกกกัมมัฏฐาน (กัมมัฏฐานที่มีอาหารเก่าเป็นที่ ๔) คือ อนฺตำ(ไส้ใหญ่)-กรีสำ(อาหารเก่า) ครึ่งเดือน

(๗) พึงเจริญหมวดปัญจกะ(ตจปัญจกะ, วักกปัญจกะ, ปัปผาสปัญจกะ), และหมวดจตุกกะ (กรีสจตุกกะ) ครึ่งเดือน

(๘) พึงเจริญเมทฉักกกัมมัฏฐาน (กัมมัฏฐานที่มีมันข้นเป็นที่ ๖) คือ ปิตฺตำ(ดี)-เมโท(มันข้น) ครึ่งเดือน

(๙) พึงเจริญหมวดปัญจกะและหมวดจตุกกะร่วมกับเมทฉักกะครึ่งเดือน

(๑๐) พึงเจริญมุตตฉักกกัมมัฏฐาน (กัมมัฏฐานที่มีมูตรเป็นที่ ๖) คือ อสฺสุ (น้ำตา)-มุตฺตं(น้ำมูตร) ครึ่งเดือน

(๑๑) พึงเจริญทวัตติงสาการทั้งหมดประมาณครึ่งเดือน

พึงสาธยายทั้งโดยอนุโลม(ตามลำดับ) และปฏิโลม(ย้อนลำดับ) จนคล่องปากขึ้นใจ จิตตั้งมั่นไม่ซัดส่าย และอวัยวะส่วนต่าง ๆ ในร่างกายปรากฏชัด จากนั้นพึงเจริญในขั้นต่อไป

ขั้นที่ ๒ พึงเจริญด้วยการสาธยายทางใจโดยกำหนดรู้ลักษณะของส่วนต่าง ๆ แห่งร่างกาย มีวิธีเหมือนการสาธยายทางวาจา

ขั้นที่ ๓ พึงเจริญด้วยการกำหนดสีแต่ละส่วนว่ามีสีอย่างไร

ขั้นที่ ๔ พึงเจริญด้วยการกำหนดสัณฐานแต่ละส่วนว่ามีสัณฐานอย่างไร

ขั้นที่ ๕ พึงเจริญด้วยการกำหนดทิศที่ตั้งแต่ละส่วนว่ามีทิศที่ตั้งอย่างไร

ขั้นที่ ๖ พึงเจริญด้วยการกำหนดโอกาสจุดที่ตั้งแต่ละส่วนว่ามีโอกาสจุดที่ตั้งอย่างไร

ขั้นที่ ๗ พึงเจริญด้วยการกำหนดเปรียบเทียบความเหมือนกันและต่างกันระหว่างอาการ ๓๒ ด้วยกัน

การเจริญอาการ ๓๒ ทั้งหมดนี้ อาจใช้เวลาประมาณ ๖ เดือน สำหรับผู้มีปัญญาระดับปานกลาง แต่สำหรับผู้มีปัญญาน้อยอาจใช้เวลาตลอดชีวิต ส่วนผู้มีปัญญาแก่กล้าเฉียบแหลม สามารถภาวนาให้สำเร็จได้โดยใช้เวลาไม่นานนัก (ขุ.ขุ.อ. ๓/๓๒-๓๓, วิสุทฺธิ. ๑/๑๗๘-๑๘๐/๒๖๑-๒๖๙)

๓.๔ อานิสงส์การเจริญทวัตติงสาการ

ทวัตติงสาการกัมมัฏฐานอันเป็นส่วนหนึ่งของกายคตาสติกัมมัฏฐานที่บุคคลเจริญแล้ว ย่อมเป็นเหตุให้เกิดธรรมเหล่านี้ คือ

(๑) สังเวคธรรมอันยิ่งใหญ่ (สโหตตัปปญาณ-ญาณเกิดพร้อมกับความกลัวบาป)

(๒) ประโยชน์อันยิ่งใหญ่

(๓) ความเกษมจากโยคะอันยิ่งใหญ่

(๔) สติสัมปชัญญะ

(๕) ญาณทัสสนะ

(๖) ทิฏฐธัมมสุขวิหาร

(๗) การทำให้แจ้งผลแห่งวิชชาและวิมุตติ

(ม.อุ. ๑๔/๑๕๔/๑๓๗, ขุ.ขุ.อ. ๓/๒๙)

๓.๕ เหตุที่จัดทวัตติงสาการต่อจากทสสิกขาบท

เนื่องจากไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ต่างเป็นพื้นฐานของกัน เมื่อ ทสสิกขาบทจัดเป็นศีล ทวัตติงสาการกัมมัฏฐานก็จัดเป็นสมาธิ ดังนั้นทวัตติงสาการ จึงถูกจัดไว้เป็นลำดับต่อจากทสสิกขาบท

๔. สามเณรปัญหา

๔.๑ ที่มาของเรื่อง

ท่านพระโสปากเถระ เป็นพระมหาสาวกที่สำคัญอีกรูปหนึ่งของพระผู้มีพระภาค เป็นพระเถระที่ยังมีอายุน้อย เป็นภิกษุพิเศษในพระพุทธศาสนา เพราะท่านได้บรรลุ อรหัตตผลในขณะยังเป็นสามเณรอายุเพียง ๗ ขวบ และได้รับการอุปสมบทด้วยวิธี พิเศษ คือ การตอบปัญหาของพระผู้มีพระภาค ท่านสามารถตอบได้อย่างครบถ้วนชัดเจน การอุปสมบทจึงสำเร็จแก่ท่าน กลายเป็นที่มาแห่งเรื่องสามเณรปัญหา (ขุ.ขุ.อุ. ๔/๖๔)

๔.๒ สาระสำคัญของสามเณรปัญหา

คำตอบปัญหาทั้ง ๑๐ ข้อ เป็นคำตอบที่แสดงภูมิปัญญาของพระอรหันต์ ที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดคือคำตอบปัญหาข้อที่ ๑๐ เพราะแสดงองค์คุณของพระอรหันต์โดยตรง องค์คุณของพระอรหันต์นั้นมี ๑๐ ประการ คือ

(๑) สัมมาทิฏฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ
(๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ
(๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ
(๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ
(๙) สัมมาญาณะ (๑๐) สัมมาวิมุตติ (ขุ.ขุ.อ. ๔/๗๗)

สามเณรตอบถึงสภาวธรรมล้วน ๆ โดยมิได้น้อมมาสู่ตนเพื่อแสดงว่าตนบรรลุอรหัตตผลเลย แต่พระผู้มีพระภาคก็ทรงทราบดีว่า ท่านเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง ในพระธรรมวินัยของพระองค์

๔.๓ เหตุที่จัดสามเณรปัญหาไว้เป็นลำดับต่อจากทวัตติงสาการ

เมื่อทสสิกขาบทจัดเป็นศีล ทวัตติงสาการจัดเป็นสมาธิภาวนา การตอบปัญหาของสามเณรจึงจัดเป็นปัญญาที่มีศีลและสมาธิเป็นพื้นฐาน ดังคำว่า □ผู้มีปัญญา เมื่อตั้งอยู่ในศีลแล้วพึงอบรมจิตและปัญญาให้เจริญ□ (สำ.ส. (แปล) ๑๕/๒๓/๒๗) ดังนั้น สามเณรปัญหาจึงถูกจัดไว้เป็นลำดับต่อจากทวัตติงสาการ (ขุ.ขุ.อ. ๔/๖๔)

๕. มงคลสูตร

๕.๑ ความหมายของมงคลสูตร

มงคลสูตร แปลว่า สูตรว่าด้วยมงคล คำว่า มงคล หมายถึงเหตุให้ได้รับความสำเร็จ ความเจริญ และสมบัติทั้งปวง (ขุ.ขุ.อ. ๕/๑๐๗) คำว่า สูตร หมายถึงสิ่งที่ชี้ประโยชน์ เช่น ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น หมายถึงเนื้อความที่กล่าวไว้ดี เพราะอนุโลมตามอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ หมายถึงสิ่งที่ผลิตประโยชน์ดุจข้าวกล้า ผลิตผล หมายถึงสิ่งที่หลั่งประโยชน์ดุจแม่โคนมหลั่งน้ำนม หมายถึงสิ่งที่ต้านทานรักษา

ประโยชน์ไว้อย่างดี และหมายถึงสิ่งที่เป็นดุจเส้นด้ายร้อยประโยชน์ของวิญญูชน ไว้มิให้กระจัดกระจายดุจเส้นด้ายของนายมาลาการ (วิ.อ. ๑/๑๘)

ดังนั้น คำว่า มงคลสูตร จึงหมายถึงสิ่งที่ชี้ประโยชน์ ผลิตประโยชน์ หลั่งประโยชน์ ต้านทานรักษาประโยชน์ และร้อยรัดประโยชน์ไว้มิได้กระจัดกระจาย ซึ่งจะทำให้ได้รับความสำเร็จ ความเจริญ และสมบัติทั้งปวง

๕.๒ ที่มาของมงคลสูตร

มงคลสูตร ท่านพระอานนทเถระกล่าวไว้ในคราวสังคายนาครั้งที่ ๑ ที่มีท่านพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน ท่านพระอานนทเถระเล่าว่า ท่านได้สดับรับฟังมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคที่พระเชตวันวิหาร เขตกรุงสาวัตถี มงคลสูตรนี้เกิดขึ้นด้วยอำนาจคำถามกล่าวคือ พระผู้มีพระภาคทรงเล่าให้ท่านพระอานนท์ฟังว่า เมื่อปฐมยามแห่งราตรี ได้มีเทวดาองค์หนึ่งเข้ามาทูลถามพระองค์ถึงเรื่องมงคล ก่อนทูลถาม เทวดานั้นได้กราบทูลถึงเหตุที่มาทูลถามว่า ได้เกิดความโกลาหลขึ้น ทั้งในหมู่เทวดา และมนุษย์ที่มีลัทธิเรื่องมงคลแตกต่างกัน เกิดความขัดแย้งโต้เถียงกันเป็นฝักฝ่ายตกลงกันไม่ได้ ความสับสนวุ่นวายเรื่องลัทธิมงคลนี้ยืดเยื้ออยู่เป็นเวลา นานถึง ๑๒ ปี ในที่สุดท้าวสักกเทวราชจึงแต่งตั้งตนให้มาทูลถาม พระองค์จึงตรัส ตอบเรื่องมงคล ๓๘ ประการ มีการไม่คบคนพาล การคบแต่บัณฑิต และการบูชาคนที่ควรบูชาเป็นต้นแก่เทวดานั้น เมื่อคืนนั้นผ่านไป พระองค์ได้ทรงแสดงเรื่องมงคลนี้แก่ท่านพระอานนทเถระซ้ำอีกครั้งหนึ่ง

๕.๓ เหตุที่จัดมงคลสูตรไว้เป็นลำดับต่อจากสามเณรปัญหา

มงคลทั้ง ๓๘ ประการนี้ มีนัยแห่งเนื้อหาสาระครอบคลุมถึงมงคลทั้งหมด แม้สรณคมน์ ทสสิกขาบท ทวัตติงสาการ และสามเณรปัญหาที่ท่านแสดงไว้เป็นนัย แห่งศีล สมาธิ ปัญญา นั้น ก็จัดรวมลงในมงคล ๓๘ ประการนี้ด้วย ดังนั้น มงคลสูตร นี้จึงถูกจัดไว้เป็นลำดับต่อจากสามเณรปัญหา (ขุ.ขุ.อ. ๕/๗๘-๑๓๗)

๖. รตนสูตร

๖.๑ ความหมายของรตนสูตร

รตนสูตร แปลว่า สูตรว่าด้วยรัตนะ คำว่า รัตนะ นั้น หมายถึงความมีค่ามาก ความเป็นสิ่งที่หาสิ่งเปรียบเทียบมิได้ ในด้านคุณลักษณะ ความงดงาม และความประณีต เช่นที่เขาเรียกว่า ช้างแก้ว ก็เพราะมีลักษณะดี ได้แก่ ตัวสีเผือก เท้าแดง ได้รับการฝึกมาดี ที่เขาเรียกว่า มณีแก้ว เพราะถูกเจียรไนดี งดงาม ที่เขาเรียกว่า หญิงแก้ว เพราะมีลักษณะดี ได้แก่ ไม่สูงเกิน ไม่ต่ำเกิน กลิ่นกายหอม สัมผัสอ่อนนุ่ม เป็นต้น

นอกจากนี้ รัตนะ ยังหมายถึงสิ่งที่ปรากฏให้เห็นได้ยาก หาได้ยาก หมายถึง สิ่งที่ก่อให้เกิดความยินดี และหมายถึงสิ่งที่คนในสังคมชั้นสูงใช้สอยกัน (ขุ.ขุ.อ. ๖/๑๕๐-๑๕๔)

คุณลักษณะต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น เป็นสิ่งที่ปรากฏในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ด้วยอาศัยคุณลักษณะนี้เอง ท่านจึงบัญญัติคำเรียกแทนพระพุทธเจ้า พระ

ธรรม และพระสงฆ์ ว่า “รัตนตรัย” แปลว่า รัตนะ ๓ ประการ หรือแก้ว ๓ ประการ ดังนั้น รตนสูตร จึงหมายถึงสูตรที่ว่าด้วยรัตนะ ๓ ประการ คือ พุทธรัตนะ ธัมมรัตนะ และสังฆรัตนะ

๖.๒ ที่มาของรตนสูตร

เนื่องจากพระนครเวสาลีได้เกิดทุพภิกขภัย พืชพันธุ์ธัญญาหารหาได้ยาก เกิดอหิวาตกโรคระบาดขึ้นทั่วทั้งพระนคร พระผู้มีพระภาคจึงเสด็จมาตรัสรตนสูตรนี้แก่ท่านพระอานนทเถระที่ประตูพระนครเวสาลี เพื่อให้ท่านเรียนแล้วทำพระปริตรโดยวิธีใช้บาตรบรรจุน้ำ แล้วสวดรตนสูตร พร้อมทั้งประพรมน้ำพระพุทธมนต์ทั่ว ทั้งพระนครเวสาลี เป็นเหตุให้อุปัทวะทั้งหลายหายไปหมดสิ้น เมื่อท่านพระอานนท-เถระเดินประพรมน้ำพระพุทธมนต์จนทั่วพระนครแล้วกลับมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคที่สัณฐาคารศาลาของเจ้าลิจฉวี พระองค์ได้ตรัสรตนสูตรเพื่อโปรดชาวเมืองอีกครั้งหนึ่ง (ขุ.ขุ.อ. ๖/๑๔๐-๑๔๔)

๖.๓ สาระสำคัญของรตนสูตร

รตนสูตร เป็นสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสมุ่งแสดงแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพื่อทรงเปรียบเทียบให้เห็นว่า พระรัตนตรัย คือ พุทธรัตนะ ธัมมรัตนะ และสังฆรัตนะ เป็นรัตนะที่สูงสุด ประเสริฐสุดยิ่งกว่ารัตนะทั้งหลายที่มีอยู่ในโลกนี้ ที่ตรัสว่าพุทธ- รัตนะ เป็นรัตนะประเสริฐที่สุด เพราะไม่มีใครจะเปรียบเทียบพระพุทธเจ้าได้ในเรื่องคุณธรรม คือ ศีล สมาธิ และปัญญา เพราะยากนักที่จะบังเกิดในโลก ความเป็นพุทธะนั้นต้องใช้เวลาบำเพ็ญบารมีนานตลอดอสงไขยกัป เพราะเป็นผู้ทำให้สำเร็จอนุตตริยะ ๖ มีทัสสนานุตตริยะ เป็นต้น เป็นผู้ก่อให้เกิดความยินดีในรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ อริยมรรค ๔ และอริยผล ๔ ที่ตรัสว่าธัมมรัตนะ เป็นรัตนะประเสริฐที่สุด เพราะพระธรรมเป็นที่สิ้นกิเลส ปราศจากราคะ ที่ตรัสว่าสังฆรัตนะเป็นรัตนะประเสริฐที่สุด เพราะพระสงฆ์เป็นผู้รู้แจ้งธรรมตามพระพุทธเจ้า และเป็นบุญเขตที่ให้ ทักษิณาทานมีผลมากแก่บุคคลผู้ถวาย (ขุ.ขุ.อ. ๖/๑๔๔-๑๗๖)

อนึ่ง รตนสูตรนี้ เป็นสูตรแสดงถึงอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยโดยตรง เมื่อเทวดา และมนุษย์ทั้งหลายรู้คุณค่าของพระรัตนตรัย ยอมรับ นับถือ บูชาพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึกแล้ว ย่อมก่อให้เกิดพลังใจในการต่อสู้อดทน และฟันฝ่าเพื่อเอาชนะอุปสรรค ปัญหา ตลอดถึงภัยทั้งหลายทั้งมวลได้ ไม่ท้อแท้ มุ่งสร้างแต่ประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและส่วนรวมอย่างเด็ดเดี่ยว ในที่สุด อุปสรรค ปัญหา และภัยทั้งหลายก็จะพ่ายแพ้ไป จะประสบแต่สุขสวัสดิ์ตลอดกาลนาน

๗. ติโรกุฑฑสูตร

๗.๑ ความหมายของติโรกุฑฑสูตร

ติโรกุฑฑสูตร แปลว่า สูตรว่าด้วยเรื่องเปรตที่อยู่ภายนอกฝาเรือน ได้แก่ ญาติทั้งหลายที่ล่วงลับไปจากโลกนี้ เมื่อครั้งเป็นมนุษย์เคยทำอกุศลกรรมไว้ เช่น กินอาหารที่เขาเตรียมไว้ถวายพระบ้าง หยิบฉวยอาหารนั้นให้บุตรบ้าง ใช้ไฟเผา โรงฉันบ้าง ครั้น

ตายแล้วจึงไปเกิดเป็นปรทัตตูปชีวีเปรต(เปรตที่เป็นอยู่ด้วยส่วนบุญที่ผู้อื่นอุทิศให้) ที่มายืนคอยตามฝาเรือนบ้าง ทางสามแพร่งบ้าง ทางสี่แพร่งบ้าง เพื่อรอรับส่วนบุญที่ญาติทำบุญอุทิศให้

๗.๒ ที่มาของติโรกุฑฑสูตร

ติโรกุฑฑสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสเพื่อโปรดพระเจ้าพิมพิสารที่กรุงราชคฤห์ เนื่องจากในคราวที่พระเจ้าพิมพิสารถวายพระเวฬุวันวิหารไว้ในพระพุทธศาสนานั้น พระองค์มิได้อุทิศส่วนกุศลให้แก่เปรตทั้งหลายที่เคยเป็นญาติของพระองค์ เป็นเหตุให้เปรตเหล่านั้นมาแสดงอาการอันน่าสะพรึงกลัวแก่พระองค์ในเวลากลางคืน พระเจ้าพิมพิสารจึงเสด็จไปทูลถามพระผู้มีพระภาค เป็นเหตุให้พระองค์ได้ทรงแสดง พระสูตรนี้

๗.๓ สาระสำคัญของติโรกุฑฑสูตร

ติโรกุฑฑสูตร มีสาระสำคัญที่สามารถรวบรวมเป็นประเด็นได้ ดังนี้

(๑) ผู้ต้องการแสดงความกตัญญู กตเวทีแก่ผู้มีอุปการะหรือญาติผู้ล่วงลับไปแล้วก็สามารถทำได้ โดยถวายทักษิณาทานอุทิศส่วนบุญไปให้

(๒) เปตภูมิ เป็นภูมิของสัตว์ผู้ต้องเสวยผลกรรมที่เคยทำไว้เมื่อครั้งเป็นมนุษย์ เป็นภูมิที่ไร้อาชีพ ขาดอาหาร คอยรับส่วนบุญที่เขาอุทิศให้ อย่างเดียวเท่านั้น

(๓) การแสดงความอาลัยรักผู้มีอุปการะหรือญาติผู้ล่วงลับไปด้วยการร้องไห้ เศร้าโศก คร่ำครวญนั้น มิได้เกิดประโยชน์แต่อย่างใด เพราะไม่สามารถจะเรียกร้องให้ท่านเหล่านั้นกลับฟื้นคืนชีพได้ แต่ทักษิณาทานที่บุคคลถวายในพระสงฆ์เท่านั้น ย่อมสำเร็จประโยชน์แก่ญาติผู้ล่วงลับไป

(๔) ติโรกุฑฑสูตรนี้ คือกุศโลบายที่พระผู้มีพระภาคทรงใช้สั่งสอนให้บุคคล มีจิตใจเสียสละบริจาคทานเพื่อประโยชน์ส่วนรวม และเพื่อสั่งสมบุญ ไว้ในภายหน้า

๘. นิธิกัณฑสูตร

๘.๑ ความหมายของนิธิกัณฑสูตร

นิธิกัณฑสูตร แปลว่า สูตรว่าด้วยการฝังขุมทรัพย์ คำว่า นิธิ หมายถึงขุมทรัพย์ มี ๔ ชนิด คือ

(๑) ถาวรนิธิ หมายถึงขุมทรัพย์ถาวร เช่น ที่ดิน ที่ไร่ ที่นา เป็นต้น

(๒) ชังคมนิธิ หมายถึงขุมทรัพย์ที่เคลื่อนที่ได้ เช่น ช้าง ม้า เป็นต้น

(๓) อังคสมนิธิ หมายถึงขุมทรัพย์ติดตัว เช่น วิชาความรู้ ศิลปวิทยา เป็นต้น

(๔) อนุคามิกนิธิ หมายถึงขุมทรัพย์ คือ บุญที่เกิดจากศีล สมาธิ ปัญญา การฟังธรรม และการแสดงธรรม หรือบุญอื่นที่อำนวยผลอันน่าปรารถนา

ในพระสูตรนี้ หมายเอาอนุคามิกนิธิ (ขุ.ขุ.อ. ๘/๑๙๖)

๘.๒ ที่มาของนิธิกัณฑสูตร

นิธิกัณฑสูตรนี้เกิดขึ้นเพราะการแย่งชิงทรัพย์กัน กล่าวคือในเขตกรุงสาวัตถีได้มีกุฎุมพีอุบาสกคนหนึ่ง ผู้มั่งคั่งด้วยทรัพย์สมบัติ มีศรัทธา วันหนึ่ง เขาได้ถวายอาหารแด่พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ขณะที่กำลังถวายอยู่นั้น พระราชา ผู้ปรารถนาสมบัติของอุบาสก ทรงส่งราชบุรุษไปแจ้งราชโองการให้เขาเข้าเฝ้า เขา บอกว่า ฉันกำลังฝังขุมทรัพย์อยู่ เชิญกลับไปก่อน ประเดี๋ยวฉันจะตามไปเข้าเฝ้าภายหลัง

พระผู้มีพระภาคเสวยพระกระยาหารเสร็จแล้วจึงได้ตรัสนิธิกัณฑสูตร เพื่อแสดง ความหมายแห่งขุมทรัพย์โดยปรมัตถ์ เพื่ออนุโมทนาวิธีฝังขุมทรัพย์ของกุฎุมพี และเพื่อแสดงให้เห็นว่าคนที่ปราศจากบุญ ย่อมพบแต่ความวิบัติ ส่วนคนที่เพียบพร้อมด้วยบุญ ย่อมพบแต่สมบัติ

๘.๓ สาระสำคัญของนิธิกัณฑสูตร

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนิธิกัณฑสูตรนี้ เพื่อเปรียบเทียบความมั่นคงระหว่างขุมทรัพย์ภายนอกกับขุมทรัพย์ภายในว่าขุมทรัพย์ภายนอกนั้นไม่มีความปลอดภัย ไม่มั่นคง ยังอาจถูกแย่งชิงไปได้ แต่ขุมทรัพย์ภายในคือทาน ศีล สัญญมะ และทมะ นั้นปลอดภัย มั่นคง ทั้งยังอำนวยผลคือมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ นิพพานสมบัติ สาวกภูมิ ปัจเจกภูมิ และพุทธภูมิตามที่ตนปรารถนาอีกด้วย (ขุ.ขุ.อ. ๘/๒๐๖)

๙. เมตตสูตร

๙.๑ ความหมายของเมตตสูตร

เมตตสูตร แปลว่า สูตว่าด้วยการแผ่เมตตา คำว่า การแผ่เมตตา ในสูตรนี้หมายถึงเมตตาภาวนาหรือเมตตากัมมัฏฐาน กล่าวคือการแผ่จิตที่เกื้อกูล ปรารถนาดีไปยังตนเองและสรรพสัตว์ ปรารถนาให้ตนเองและสรรพสัตว์ไม่มีเวรต่อกัน ไม่เบียดเบียนกัน ไร้ทุกข์ มีแต่สุข ปราศจากความขุ่นเคืองใจ(โทสะ) ไร้พยาบาท (องฺ. เอกก.อ. ๑/๑๗/๔๒, ขุ.ขุ.อ. ๙/๒๐๘, วิสุทฺธิ. ๑/๒๔๒/๓๒๕)

๙.๒ ที่มาของเมตตสูตร

เมตตสูตรนี้ มีสาเหตุเกิดขึ้นจากความขัดเคืองใจของอมนุษย์ทั้งหลาย กล่าวคือ พระผู้มีพระภาคเมื่อประทับอยู่ที่พระเชตวันวิหาร กรุงสาวัตถี ได้ทรงแสดงเมตต-สูตรนี้แก่ภิกษุทั้งหลายผู้ไปอยู่จำพรรษาที่ราวป่าหิมวันต์ แต่ถูกอมนุษย์รบกวนอยู่ตลอดเวลา จึงกลับมาเข้าเฝ้ากราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ไม่สามารถจะอยู่บำเพ็ญสมณธรรมในราวป่านั้นได้ พระองค์ตรัสสั่งให้ภิกษุเหล่านั้นกลับไปยังราวป่านั้น เพื่อบำเพ็ญ สมณธรรมอีก โดยทรงแนะวิธีปฏิบัติเพิ่มเติมอีกว่าให้ตั้งกติกากันเคาะระฆังประชุมกัน สวดพระสูตรนี้เดือนละ ๘ วัน ให้แสดงธรรม สนทนาธรรม และเจริญเมตตากัมมัฏฐานนี้ เหตุที่ทรงแสดงเมตตสูตรนี้ เพราะเมตตาเป็นธรรมสำหรับขจัดความขุ่นเคืองใจและความพยาบาทโดยเฉพาะ (ขุ.ขุ.อ. ๙/๒๐๘)

๙.๓ สาระสำคัญในเมตตสูตร

เมตตสูตรนี้ เป็นสูตรที่ตรัสมุ่งแสดงทางดำเนิน คุณสมบัติ วิธีปฏิบัติ และอานิสงส์แห่งการปฏิบัติสำหรับพระโยคีผู้มุ่งหวังสันติบทคือพระนิพพาน กล่าวคือ

(๑) พระโยคีจะต้องดำเนินทางอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่รียกว่า กรณียกิจ ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา (ขุ.ขุ.อ. ๙/๒๑๒)

(๒) พระโยคีจะต้องมีคุณสมบัติดังนี้ คือ มีความอาจหาญ ซื่อตรง เคร่งครัด ว่าง่าย อ่อนโยน ไม่เย่อหยิ่ง สันโดษ มีความประพฤติเบาคือมีเพียงบริขาร ๘ ไม่สะสม ไม่คะนอง ไม่ยึดติดในตระกูล

(๓) พระโยคีจะต้องเจริญเมตตากัมมัฏฐาน ปรารถนาให้ตนและสรรพสัตว์มีแต่ความสุข ไม่มีเวรต่อกัน ไม่เบียดเบียนกันเพราะความโกรธ ความแค้น

เมื่อปฏิบัติได้ดังกล่าวมานี้ ย่อมได้รับอานิสงส์ คือ สามารถบรรลุอรหัตตผลได้ ไม่ต้องเกิดอีกต่อไป

ธรรมบท

ความหมายและใจความสำคัญของธรรมบท

ธรรมบท แปลว่า บทแห่งธรรม หรือธรรมที่ตรัสไว้เป็นบท หมายถึงบท ธรรมภาษิตสั้น ๆ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ต่างเวลา ต่างสถานที่ และต่างบุคคล มีทั้งหมด ๔๒๓ บท การนับเป็นบท นับตามจำนวนพระคาถา คือ พระคาถา ๑ คาถาหรือพระคาถา ๑ คาถากับอีกกึ่งพระคาถา นับเป็น ๑ บท ในธรรมบทเหล่านี้ ท่านรวบรวมไว้เป็นเรื่อง ๆ มีชื่อเรื่องปรากฏตามสภาวธรรมหรือบุคคลที่ทรงปรารภถึง บางเรื่องไม่ปรากฏบุคคลชัดเจน ท่านก็ใช้คำว่า บุคคลใดบุคคลหนึ่งบ้าง ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งบ้าง รวมได้ ๓๐๕ เรื่อง แต่ละเรื่องจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เรียกว่า วรรค รวมเป็น ๒๖ วรรค แต่ละวรรคมีชื่อปรากฏตามอำนาจเนื้อหาสาระของธรรมบท

นั้น ๆ และเรื่องนั้น ๆ กล่าวคือ ธรรมบทใด ๆ และเรื่องใด ๆ ที่มีเนื้อหาสาระสัมพันธ์กันโดยเหมือนกัน คล้ายกัน หรือตรงกันข้าม ท่านก็จัดธรรมบทนั้น ๆ และเรื่องนั้น ๆ เป็นหมวดหมู่เดียวกัน หรือวรรคเดียวกัน ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑.	ยมกวรรค	มี ๑๔ เรื่อง	๒๐ คาถา
๒.	อัปปมาทวรรค	มี ๙ เรื่อง	๑๒ คาถา
๓.	จิตตวรรค	มี ๙ เรื่อง	๑๑ คาถา
๔.	ปุปผวรรค	มี ๑๒ เรื่อง	๑๖ คาถา
๕.	พาลวรรค	มี ๑๕ เรื่อง	๑๖ คาถา
๖.	ปัณฑิตวรรค	มี ๑๑ เรื่อง	๑๖ คาถา
๗.	อรหันตวรรค	มี ๑๐ เรื่อง	๑๔ คาถา
๘.	สหัสสวรรค	มี ๑๔ เรื่อง	๑๐ คาถา
๙.	ปาปวรรค	มี ๑๒ เรื่อง	๑๖ คาถา
๑๐.	ทัณฑวรรค	มี ๑๑ เรื่อง	๑๗ คาถา
๑๑.	ชราวรรค	มี ๙ เรื่อง ๑๑ คาถ	
๑๒.	อัตตวรรค	มี ๑๐ เรื่อง	๑๐ คาถา
๑๓.	โลกวรรค	มี ๑๑ เรื่อง	๑๒ คาถา

๑๔. พุทธวรรค มี ๙ เรื่อง ๑๘ คาถา
๑๕. สุขวรรคมี ๘ เรื่อง ๑๒ คาถา
๑๖. ปิยวรรค มี ๙ เรื่อง ๑๒ คาถา
๑๗. โกธวรรค มี ๘ เรื่อง ๑๔ คาถา
๑๘. มลวรรค มี ๑๒ เรื่อง ๒๑ คาถา
๑๙. ธัมมัฏฐวรรค มี ๑๐ เรื่อง ๑๗ คาถา
๒๐. มัคควรรค มี ๑๒ เรื่อง ๑๗ คาถา
๒๑. ปกิณณกวรรค มี ๙ เรื่อง ๑๖ คาถา
๒๒. นิรยวรรค มี ๙ เรื่อง ๑๔ คาถา
๒๓. นาควรรค มี ๘ เรื่อง ๑๔ คาถา
๒๔. ตัณหาวรรค มี ๑๒ เรื่อง ๒๖ คาถา
๒๕. ภิกขุวรรค มี ๑๒ เรื่อง ๒๓ คาถา
๒๖. พราหมณวรรค มี ๔๐ เรื่อง ๔๒ คาถา

ความหมายและสาระสำคัญของแต่ละวรรคในธรรมบท

๑. ความหมายและสาระสำคัญของยมกวรรค

ยมกวรรค หมวดว่าด้วยธรรมเป็นคู่กัน หมายถึงธรรมที่ตรงกันข้าม ถูกประมวลมาไว้ในหมวดเดียวกัน ธรรมที่ตรงกันข้ามนั้น คือ ความคิดชั่วกับความ คิดดี การจองเวรกับการไม่จองเวร การแตกความสามัคคีกับความสามัคคี ผู้มีจิตไม่ มั่นคงกับผู้มีจิตมั่นคง ผู้ไม่ควรนุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์กับผู้ควรนุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ สิ่งที่ไม่มีสาระกับสิ่งที่มีสาระ จิตที่ไม่ได้รับการอบรมกับจิตที่ได้รับการอบรม ผู้ทำบาปย่อมเศร้าโศกกับผู้ทำบุญย่อมบันเทิงใจ ผู้เรียนมากแต่ประมาท ย่อมไม่ได้บรรลุมรรคผลกับผู้เรียนน้อยแต่ไม่ประมาทย่อมได้บรรลุมรรคผล

อนึ่ง มีข้อสังเกตว่า ธรรมบทในเรื่องหนึ่งจะมีธรรมบทในอีกเรื่องหนึ่งมีความหมายตรงกันข้าม บางเรื่องมีธรรมบท ๒ บทจะมีความหมายตรงกันข้ามอยู่ในเรื่อง บางเรื่องแม้มีธรรมบทเพียง ๑ บท แต่เนื้อความก็มีความหมายตรงกันข้ามอยู่ในตัว เช่น เวรย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร เป็นต้น

๒. ความหมายและสาระสำคัญของอัปปมาทวรรค

อัปปมาทวรรค หมวดว่าด้วยความไม่ประมาท คำว่า ความไม่ประมาท เป็นชื่อของสติ (ขุ.ธ.อ. ๒/๖๐) ในวรรคนี้ท่านประมวลธรรมบทที่มีเนื้อหาสาระ ว่าด้วยเรื่องความไม่ประมาทเป็นทางแห่งความสำเร็จผลที่พึงปรารถนาต่าง ๆ โดยที่สุด เป็นทางแห่งการบรรลุอมตนิพพานมารวมไว้ด้วยกัน เช่น เรื่องพระนางสามาวดี ว่าด้วยความไม่ประมาทเป็นเหตุให้บรรลุนิพพานปราศจากกิเลสอย่างสิ้นเชิง เรื่องนายกุมภโฆสก ว่าด้วยความไม่ประมาทเป็นเหตุให้ได้รับเกียรติยศ เป็นต้น

๓. ความหมายและสาระสำคัญของจิตตวรรค

จิตตวรรค หมวดว่าด้วยการฝึกจิต คำว่า จิต หมายถึงธรรมชาติที่คิดและ สั่งสมอารมณ์ มีคุณสมบัติดังนี้ คือ ดิ้นรน ได้แก่ ดิ้นรนไปในอารมณ์ทั้ง ๖ มีรูป เป็นต้น กวัดแกว่ง ได้แก่ หวั่นไหว ไม่อาจจะตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวได้ รักษาได้ยาก ได้แก่ ดำรงอยู่ได้ยากในอารมณ์ธรรมที่เป็นสัปปายะ ห้ามยาก ได้แก่ ห้ามมิให้ซ่านไปในอารมณ์ที่เป็นข้าศึกได้ยาก ดิ้นรนไปมา ได้แก่ ยินดีในกามคุณ ๕ เมื่อถูก พรากจากกามคุณ ๕ ให้หยุดนิ่งในวิปัสสนากัมมัฏฐาน ก็ยังดิ้นรนที่จะกลับไปสู่ กามคุณ ๕ นั้นอีก เปลี่ยนแปลงง่าย ได้แก่ เกิดดับเร็ว (ขุ.ธ.อ. ๒/๑๑๒-๑๑๘)

อนึ่ง ยังมีคุณสมบัติอีกคือ เที่ยวไปไกล ได้แก่ รับอารมณ์ที่อยู่ไกลได้ เที่ยวไปดวงเดียว ได้แก่ เกิดขึ้นทีละดวง ไม่เกิดพร้อมกัน ไม่มีรูปร่าง ได้แก่ ไม่มีลักษณะสัณฐาน ไม่มีสี เป็นต้น อาศัยอยู่ในถ้ำ ได้แก่ อาศัยอยู่ในมหาภูตรูป ๔ และหทัยรูป (ขุ.ธ.อ. ๒/๑๒๖)

คำว่า การฝึก หมายถึงการฝึกด้วยอริยมรรค ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค (ขุ.ธ.อ. ๒/๑๑๘)

ดังนั้น คำว่า การฝึกจิต จึงหมายถึงการใช้อริยมรรคข่มจิต ระงับจิตที่ดิ้นรน กวัดแกว่ง รักษาได้ยาก ห้ามได้ยาก ดิ้นรนไปมา เปลี่ยนแปลงง่าย เที่ยวไปไกล ไม่มีรูปร่าง ไม่มีสี อาศัยอยู่ในถ้ำนั้นให้เป็นจิตที่เกษม พ้นจากบ่วงมาร กล่าวคือ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน

๔. ความหมายและสาระสำคัญของปุปผวรรค

ปุปผวรรค หมวดว่าด้วยดอกไม้ ในวรรคนี้ท่านรวบรวมธรรมบทที่มีเนื้อหาสาระเปรียบเทียบกันระหว่างธรรมกับดอกไม้บ้าง ระหว่างกิเลสกับดอกไม้บ้าง ระหว่างอาการอื่น ๆ กับอาการที่เก็บดอกไม้บ้าง เช่นในเรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป มีเนื้อหาเปรียบเทียบระหว่างการเลือกปฏิบัติตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการของพระเสขะกับการเลือกเก็บดอกไม้ของนายมาลาการ ในเรื่องภิกษุผู้เจริญมรีจิกัมมัฏฐาน เปรียบเทียบการตัดวัฏฏะในภูมิ ๓ (กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ) กับการตัดดอกไม้ ในเรื่องเจ้าชายวิฑูฑภะและเรื่องนางปติปูชิกา เปรียบเทียบความยินดีกามคุณ ๕ กับความหลงเพลินเลือกเก็บดอกไม้ ในเรื่องโกสิยเศรษฐีผู้ตระหนี่ เปรียบเทียบระหว่าง การที่ภิกษุเข้าไปสู่ตระกูลไม่ทำลายตระกูล กับการที่ผึ้งเข้าไปดูดน้ำหวานของดอกไม้ ไม่ทำลายสีและกลิ่นของดอกไม้ เป็นต้น

๕. ความหมายและสาระสำคัญของพาลวรรค

พาลวรรค หมวดว่าด้วยคนพาล คำว่า คนพาล หมายถึงคนโง่ ไม่มีปัญญา ไม่รู้จักประโยชน์ในโลกนี้ และประโยชน์ในโลกหน้า ไม่รู้จักพระสัทธรรม จึงต้อง เวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ (ขุ.ธ.อ. ๓/๑๐๖) ในวรรคนี้มีสาระสำคัญในเรื่องต่าง ๆ ที่น่าศึกษา คือ

ในเรื่องชายคนใดคนหนึ่ง ตรัสว่า สังสารวัฏยาวนานสำหรับคนพาล ผู้ไม่ รู้แจ้งสัทธรรม ดุจราตรีหนึ่งยาวนานสำหรับคนผู้นอนไม่หลับ และดุจระยะทางโยชน์หนึ่งยาวไกลสำหรับคนผู้เมื่อยล้า

ในเรื่องสัทธิวิหาริกของพระมหากัสสปเถระ ตรัสว่า ความเป็นเพื่อน คือ จุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล กถาวัตถุ ๑๐ ธุดงคคุณ ๑๓ วิปัสสนา มรรค ๔ ผล ๔ อริยมรรคมีองค์ ๘ ทั้งหมดนี้ไม่มีในหมู่คนพาล

ในเรื่องอานันทเศรษฐี ตรัสว่า คนพาลย่อมยึดมั่นถือมั่นว่าบุตรของเรา ทรัพย์ของเรา แท้จริงตัวตนไม่มี บุตรและทรัพย์จะมีได้อย่างไร

ในเรื่องโจรผู้ทำลายปม ตรัสว่า คนพาลถ้ารู้ตัวว่าเป็นคนพาลก็เป็นบัณฑิต ได้บ้าง แต่ถ้าสำคัญว่าตนเป็นบัณฑิต ก็ยิ่งเป็นคนพาลหนักยิ่งขึ้น

ในเรื่องพระอุทายีเถระ ตรัสว่า คนพาลแม้อยู่ใกล้บัณฑิตชั่วชีวิตก็ไม่รู้ธรรม เหมือนทัพพีไม่รู้รสแกง

ในเรื่องภิกษุชาวเมืองปาฐา ตรัสว่า คนฉลาดแม้อยู่ใกล้บัณฑิตเพียงครู่เดียวก็รู้แจ้งธรรมได้ฉับพลัน เหมือนลิ้นรู้รสแกง

ในเรื่องนายสุปปพุทธะผู้เป็นโรคเรื้อน ตรัสว่า คนพาลผู้มีปัญญาทราม ย่อมทำบาปกรรมเป็นเหตุให้เดือดร้อน

ในเรื่องชาวนา ตรัสว่า กรรมใดที่บุคคลทำแล้วมีผลเป็นทุกข์ เดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นเรียกว่า กรรมไม่ดี

ในเรื่องช่างดอกไม้ชื่อสุมนะ ตรัสว่า กรรมใดที่บุคคลทำแล้วมีผลเป็นสุข อิ่มเอิบใจ กรรมนั้นเรียกว่า กรรมดี

ในเรื่องพระอุบลวัณณาเถรี ตรัสว่า คนพาลย่อมสำคัญว่ากรรมชั่วเป็นกรรมดี น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจดุจน้ำผึ้ง ตราบเท่าที่กรรมชั่วยังไม่ให้ผล

ในเรื่องอาชีวกชื่อซัมพุกะ ตรัสว่า คนพาลแม้ปฏิบัติเคร่งครัดอย่างไร ก็ไม่ได้รับ ผลแห่งการปฏิบัติ แต่พระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้นย่อมได้รับผลการปฏิบัตินั้น

ในเรื่องเปรตผู้มีรูปร่างเหมือนงู ตรัสว่า บาปกรรมมิได้ให้ผลในทันที แต่ค่อย ๆ เผาผลาญคนพาลเหมือนไฟที่ถูกเถ้ากลบไว้

ในเรื่องเปรตถูกฆ้อนต่อยศีรษะ ตรัสว่า ความรู้ศิลปะ ยศ และชื่อเสียง เมื่อเกิดขึ้นแก่คนพาล ย่อมเกิดเพียงเพื่อทำลายถ่ายเดียว

ในเรื่องพระสุธัมมเถระ และเรื่องพระวนวาสีติสสเถระ ตรัสว่า ความริษยาและความถือตัวย่อมพอกพูนแก่คนพาลผู้เห็นแก่ตัว ไม่มีศรัทธา แต่ต้องการให้เขาชมว่ามีศรัทธา

๖. ความหมายและสาระสำคัญของปัณฑิตวรรค

ปัณฑิตวรรค หมวดว่าด้วยบัณฑิต คำว่า บัณฑิต หมายถึงผู้ปฏิบัติตามหลักธรรมคือกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ โดยสรุปก็คือ ทำดี พูดดี คิดดี ในวรรคนี้

ตรัสถึงคุณลักษณะของบัณฑิตว่า บัณฑิตมีลักษณะคอยชี้โทษเหมือนชี้บอกขุมทรัพย์ บัณฑิตมีลักษณะคอยกล่าวสอนพร่ำสอน และห้ามจากความชั่ว เป็นกัลยาณมิตรยินดีในธรรมที่พระอริยะประกาศไว้ มีหน้าที่ฝึกตนดุจคนไขน้ำ ทำหน้าที่ไขน้ำเป็นต้น มีลักษณะมั่นคงไม่หวั่นไหวเพราะนินทาและสรรเสริญ ฟังธรรมแล้วย่อมผ่องใส เว้นฉันทราคะในขันธ์ ๕ ไม่ยินดีไม่ยินร้ายเมื่อโลกธรรมมากระทบ ไม่ทำบาปเพราะอ้างความจำเป็น ย่อมลอยข้ามฝั่งนี้คือสักกายทิฏฐิ ไปถึงฝั่งโน้นคือนิพพานได้

๗. ความหมายและสาระสำคัญของอรหันตวรรค

อรหันตวรรค หมวดว่าด้วยพระอรหันต์ คำว่า อรหันต์ หมายถึงผู้กำจัด ข้าศึกคือกิเลสด้วยอริยมรรค หรือผู้อยู่ห่างไกลจากกิเลส ผู้ควรแก่ปัจจัย ๔ ผู้ไม่มี ที่ลับในการทำบาป (วิสุทฺธิ. ๑/๑๒๕-๑๓๐/๒๑๖-๒๑๙) ได้แก่ บุคคลผู้ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าจนสามารถกำจัดกิเลสได้หมด ในวรรคนี้มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับคุณสมบัติของพระอรหันต์คือไม่มีความเร่าร้อนกระวนกระวาย ไม่ติดอาลัย บรรลุนิพพาน เป็นที่รักของเทวดาและมนุษย์ ไม่หวั่นไหวเพราะอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์จะอยู่ ณ สถานที่ใด จะเป็นบ้านหรือป่าก็ตาม สถานที่นั้นย่อมเป็นสถานที่น่ารื่นรมย์เพราะ ท่านไม่แสวงหากามอีกต่อไป (ขุ.ธ.อ. ๔/๗๒)

๘. ความหมายและสาระสำคัญของสหัสสวรรค

สหัสสวรรค หมวดว่าด้วยหนึ่งในร้อยในพัน เนื้อหาสาระในวรรคนี้มีลักษณะเปรียบเทียบกันระหว่างสิ่งที่เป็นสาระ การกระทำที่เป็นสาระ และชีวิตที่มีสาระ จำนวน ๑ กับสิ่งที่ไร้สาระ การกระทำที่ไร้สาระ และชีวิตที่ไร้สาระจำนวน ๑๐๐ หรือ ๑,๐๐๐ เช่น

ในเรื่องเพชฌาตโจรเคราแดงและเรื่องพระพาหิยทารุจีริยเถระ ตรัสว่า คำพูดหรือคาถาที่มีประโยชน์ กล่าวคือคำพูดหรือคาถาที่แสดงเรื่องนิพพาน หรือขันธ์ ๕ เป็นต้น แม้มีเพียงคำเดียวหรือคาถาเดียวก็ยังดีกว่าคำพูดหรือคาถาที่ไร้ประโยชน์ ตั้ง ๑,๐๐๐

ในเรื่องพระกุณฑลเกสีเถรี ตรัสว่า ธรรมะบทเดียวที่คนฟังแล้วสงบได้ ดีกว่าคาถาที่ไร้ประโยชน์ตั้ง ๑๐๐ คาถา การชนะตนเพียงคนเดียว ดีกว่าการชนะข้าศึก ตั้ง ๑,๐๐๐ คน เป็นต้น

๙ ความหมายและสาระสำคัญของปาปวรรค

ปาปวรรค หมวดว่าด้วยบาป คำว่า บาป หมายถึงกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต หรืออกุศลจิต (ขุ.ธ.อ. ๕/๔) เนื้อหาสาระในวรรคนี้ คือ พระผู้มีพระภาค ตรัสสอนให้เห็นโทษของการทำบาป คือความทุกข์ และให้ละเว้นหลีกเลี่ยงจากบาป ดุจคนรักชีวิตหลีกเลี่ยงยาพิษได้ ให้เห็นอานิสงส์คือความสุขที่เกิดจากการสั่งสมบุญ คือกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต และการให้ทาน การบำเพ็ญวัตรมีอุปัชฌายวัตร เป็นต้น ให้รีบทำบุญเพราะถ้าทำบุญช้า ใจจะยินดีในบาป คนทำบาปย่อมได้รับผลของบาปมิอาจจะหลีกลี้หนีพ้นไปได้ ดุจเดียวกับความตายที่ไม่อาจจะพ้นไปได้ ฉะนั้น

๑๐. ความหมายและสาระสำคัญของทัณฑวรรค

ทัณฑวรรค หมวดว่าด้วยการลงทัณฑ์ คำว่า ลงทัณฑ์ ตามความหมายใน วรรคนี้ คือ การใช้กำลังทำร้าย เช่นฆ่า หรือเบียดเบียนบุคคลอื่น หรือสัตว์อื่นให้ได้รับความเดือดร้อนโดยการใช้ท่อนไม้ ก้อนดิน และวาจาที่หยายคายให้ร้าย ป้ายสี ทรงแสดงว่าความเดือดร้อน ความทุกข์ ไม่มีใครต้องการ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมกลัวความทุกข์ ความเดือดร้อน จะมีก็แต่พระขีณาสพเท่านั้นที่ปราศจากความกลัว เมื่อรู้อย่างนี้ จึงไม่ควรเบียดเบียนสัตว์อื่น และไม่ควรให้ใครเบียดเบียน เพราะผู้เบียดเบียนผู้อื่นย่อมได้รับโทษอย่าง ๑ ใน ๑๐ อย่าง คือ

(๑) ทุกขเวทนาอย่างแรงกล้า
(๒) เสื่อมทรัพย์
(๓) ถูกทำร้ายร่างกาย
(๔) เจ็บป่วยอย่างหนัก
(๕) กลายเป็นคนวิกลจริต
(๖) ต้องราชภัย คือถูกถอดยศ ปลดตำแหน่ง
(๗) ถูกกล่าวหาอย่างร้ายแรง
(๘) เสื่อมญาติ
(๙) ทรัพย์สมบัติพินาศย่อยยับ
(๑๐) บ้านเรือนถูกไฟไหม้

นอกจากนี้ยังมีธรรมบทที่ทรงแสดงให้เข้าถึงความเป็นพราหมณ์ (ผู้ลอยบาป) ความเป็นสมณะ (ผู้ระงับบาป) ความเป็นภิกษุ (ผู้ทำลายกิเลสได้) โดยการป้องกันอกุศลวิตกด้วยความมีหิริและสังเวคธรรม คือ สโหตตัปปญาณ (ญาณที่มีโอตตัปปะ) เพียบพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ มีสติมั่นคง เป็นเหตุให้ถึงความสิ้นไปแห่งวัฏฏทุกข์

๑๑. ความหมายและสาระสำคัญของชราวรรค

ชราวรรค หมวดว่าด้วยความชรา คำว่า ชรา หมายถึงความแก่ ความ ทรุดโทรม จัดเป็นกองหนึ่งในไฟ ๑๑ กองที่แผดเผาสรรพสัตว์ทั้งหลายอยู่เป็นนิตย์ ไฟ ๑๑ กองนั้น คือ ราคะ โทสะ โมหะ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส (ขุ.ธ.อ. ๕/๕๘) ในวรรคนี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า เหตุที่สัตว์ทั้งหลายถูกไฟ ๑๑ กองนี้เผา ก็เพราะถูกความมืดคืออวิชชาปกคลุมไว้ ดังนั้นจึงควรรีบแสวงหาดวงประทีปคือญาณ ไม่ควรประมาทยึดติดในร่างกายนี้ที่เป็นรัง แห่งโรค มีแต่จะเก่าทรุดโทรมแตกสลายไป แต่ธรรมของสัตบุรุษ คือ โลกุตตรธรรม ๙ ประการ หาได้เก่าแก่ทรุดโทรมไปไม่

๑๒. ความหมายและสาระสำคัญของอัตตวรรค

อัตตวรรค หมวดว่าด้วยตน คำว่า ตน ตามเนื้อหาสาระในวรรคนี้ ทรงมุ่งตรัสในระดับโลกิยะ มุ่งหมายถึงผู้กระทำ(สยกัตตา)โดยทั่วไป เช่น ในเรื่องโพธิราชกุมาร ข้อความที่ตรัสว่า “ถ้ารู้ว่าตนเป็นที่รัก ... พึงประคับประคองตนไว้ให้ได้” หมายถึง ถ้า

เป็นคฤหัสถ์เมื่อรักตน ก็ควรทำบุญมีทานและศีล เป็นต้น ถ้าเป็นบรรพชิต ก็ควรขวนขวายทำวัตรปฏิบัติ ศึกษาปริยัติและเจริญกัมมัฏฐาน เป็นต้น (ขุ.ธ.อ. ๖/๕) หรือ เช่น ในเรื่องมารดาของพระกุมารกัสสปเถระ ข้อความที่ตรัสว่า "ตนแลเป็นที่พึงของตน" หมายถึงตนเองเท่านั้นที่จะสามารถทำกุศลแล้วเข้าถึงสวรรค์ หรือบรรลุมรรคผลได้ที่พึ่งคืออรหัตตผลได้ ไม่มีใครอื่นจะทำให้ได้ เป็นต้น (ขุ.ธ.อ. ๖/๑๕)

๑๓. ความหมายและสาระสำคัญของโลกวรรค

โลกวรรค หมวดว่าด้วยเรื่องโลก คำว่า โลก ตามความหมายในวรรคนี้

มีความหมายหลายนัย คือ ในเรื่องภิกษุหนุ่ม โลก หมายถึงโลกคือหมู่สัตว์ หรือโลกคือแผ่นดิน ในเรื่องพระเจ้าสุทโธทนะ เรื่องนางจิญจมาณวิกา เรื่องอสทิสทาน และเรื่องนายกาละบุตรของอนาถบิณฑิกเศรษฐี โลก หมายถึงกาลเวลาคือภพนี้และภพหน้า ในเรื่องภิกษุผู้เจริญวิปัสสนา ๕๐๐ รูป เรื่องอภัยราชกุมาร เรื่องพระสัมมัชชนเถระ และเรื่องพระอังคุลิมาลเถระ โลก หมายถึงโลกคือขันธ์ ๕ เป็นต้น ในเรื่องธิดานายช่างหูก โลก หมายถึงโลกิยมหาชน ในเรื่องภิกษุ ๓๐ รูป โลก หมายถึงโลกคือวัฏฏทุกข์ (ขุ.ธ.อ. ๖/๓๑-๔๒)

๑๔. ความหมายและสาระสำคัญของพุทธวรรค

พุทธวรรค หมวดว่าด้วยเรื่องพระพุทธเจ้า คำว่า พระพุทธเจ้า หมายถึงผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง คือ อริยสัจ ๔ เป็นต้นโดยชอบและด้วยพระองค์เอง หมายถึงผู้รู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ผู้กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ผู้ละธรรมที่ควรละ ผู้กระทำ ให้แจ้งธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง ผู้บำเพ็ญธรรมที่ควรบำเพ็ญ (วิสุทฺธิ. ๑/๑๓๑-๑๓๒/๒๒๐-๒๒๑) เนื้อหาสาระในวรรคนี้ คือ ใน ๔ เรื่องแรกทรงแสดงสภาวะแห่งความเป็นพระพุทธเจ้า คือ ทรงชนะกิเลสได้ไม่กลับแพ้อีก ทรงปราศจากร่องรอย คือ ราคะ โทสะ โมหะ ไร้ตัณหา ยินดีในนิพพาน และการที่จะอุบัติเป็นพระพุทธเจ้าในโลกได้นั้น ยากยิ่งกว่าการเกิด การดำรงอยู่ และการฟังธรรมของมนุษย์

ในเรื่องปัญหาของพระอานนทเถระ ทรงแสดงหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า เช่น การไม่ทำบาป การทำบุญกุศล และการทำจิตให้ผ่องแผ้ว เป็นต้น ในเรื่อง ภิกษุผู้ไม่ยินดี ทรงแสดงว่า สาวกของพระพุทธเจ้าย่อมยินดีในความสิ้นตัณหา ในเรื่องอัคคิทัตตปุโรหิต ทรงแสดงว่า พระรัตนตรัย คือที่พึ่งอันเกษม ในเรื่องพระ อานนทเถระ เรื่องภิกษุหลายรูป และเรื่องพระเจดีย์ทองของพระกัสสปทศพล ทรงแสดงว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้เป็นบุรุษอาชาไนยเกิดในตระกูลใด ตระกูลนั้นย่อมได้รับแต่ความสุข ประสพแต่บุญที่มิอาจจะประมาณได้

๑๕. ความหมายและสาระสำคัญของสุขวรรค

สุขวรรค หมวดว่าด้วยความสุข คำว่า ความสุข ตามเนื้อหาสาระในวรรคนี้ หมายถึงความไม่มีเวรต่อกัน ไม่มีความเดือดร้อนเพราะกิเลส การละความติดใจในกามคุณ ๕ ความปราศจากกิเลสเครื่องกังวลคือราคะ โทสะ และโมหะ การอยู่ร่วมกับพระอริยะ และโดยที่สุดหมายถึงนิพพาน (ขุ.ธ.อ. ๖/๑๑๓-๑๒๔)

ในวรรคนี้ นอกจากทรงแสดงถึงความสุขโดยสภาวะต่าง ๆ แล้ว ยังทรงแสดงความทุกข์โดยสภาวะที่ตรงกันข้ามกับความสุขอีกด้วย เช่น การอยู่อย่างมีเวรต่อกัน ความหมกมุ่นในกามคุณ ๕ เป็นต้น

๑๖. ความหมายและสาระสำคัญของปิยวรรค

ปิยวรรค หมวดว่าด้วยสิ่งเป็นที่รัก คำว่า สิ่งเป็นที่รัก มีความหมายหลายนัย ตามเนื้อหาที่ปรากฏในวรรคนี้คือ ในเรื่องบรรพชิต ๓ รูป เรื่องกุฎุมพีคนใดคนหนึ่ง เรื่องนางวิสาขา และเรื่องเจ้าลิจฉวี สิ่งเป็นที่รัก หมายถึงปิยารมณ์ (อารมณ์ที่น่ารัก) ได้แก่ กามคุณ ๕ (ขุ.ธ.อ. ๖/๑๓๐-๑๓๕) เรื่องอนิตถิคันธกุมาร สิ่งเป็นที่รัก หมายถึงวัตถุกามและกิเลสกาม (ขุ.ธ.อ. ๖/๑๓๘) เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง หมายถึงตัณหา

ทั้ง ๖ เรื่องแรกดังกล่าวมา ทรงแสดงว่า สิ่งเป็นที่รักเป็นเหตุให้เกิดความโศกและภัยต่าง ๆ ผู้ปราศจากสิ่งเป็นที่รัก ย่อมไม่มีความโศกและภัย

ส่วน ๓ เรื่องสุดท้าย คือ เรื่องเด็กน้อย ๕๐๐ คน เรื่องพระอนาคามีเถระ และเรื่องนายนันทิยะ สิ่งเป็นที่รัก หมายถึงปาริสุทธิศีล ๔ สัมมาทัสสนะ โลกุตตร-ธรรม ๙ อริยสัจ ๔ ศีล สมาธิ ปัญญา นิพพาน และบุญกุศลที่เคยสั่งสมไว้

๑๗. ความหมายและสาระสำคัญของโกธวรรค

โกธวรรค หมวดว่าด้วยความโกรธ คำว่า โกรธ หมายถึงความขุ่นเคืองใจอย่างรุนแรง ไม่พอใจอย่างรุนแรง (องฺ.ฉกฺก.ฏีกา ๓/๓๖/๑๓๐, องฺ.สตฺตก.ฏีกา ๓/๖๔/๒๒๗) เป็นอาการ ๑ ในอาการ ๖ คือ (๑) โทสะ(ความคิดประทุษร้าย) (๒) ปฏิฆะ (ความคับแค้น) (๓) โกธะ(ความขุ่นเคืองใจ) (๔) อาฆาต(ความผูกใจเจ็บและอยากแก้แค้น) (๕) โกปะ(ความมีจิตกำเริบ) (๖) โรสะ(ความโกรธขึ้ง) (อภิธา. ฏีกา คาถาที่ ๑๖๔) ในวรรคนี้มีเนื้อหาสาระในเรื่องความโกรธที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงตามอัธยาศัยของบุคคลเป็นหลัก ทรงแสดงให้เห็นโทษแห่งความโกรธคือ ความทุกข์ ประโยชน์ของการละความโกรธคือความสุข และวิธีละความโกรธ เช่น ในเรื่องนางอุตตราอุบาสิกา ทรงแสดงว่า พึงชนะคนโกรธด้วยความไม่โกรธ หรือในเรื่องอตุลอุบาสก ทรงแสดงว่า โลกธรรมคือสิ่งประจำโลก มีมานานแล้ว มิใช่ พึ่งมี ทรงสอนให้รู้จักทำใจไม่ให้โกรธว่า ในโลกนี้ คนไม่ถูกนินทาไม่มี และในเรื่อง พระฉัพพัคคีย์ ทรงสอนให้สำรวมกาย วาจา และใจ มิให้กำเริบ มีศีลมั่นคง ดำรงชีวิตให้ปราศจากข้อตำหนิ (ขุ.ธ.อ. ๖/๑๗๔)

๑๘. ความหมายและสาระสำคัญของมลวรรค

มลวรรค หมวดว่าด้วยมลทิน คำว่า มลทิน หมายถึงกิเลสต่าง ๆ หรือส่วนเสียต่าง ๆ ตามเนื้อหาสาระที่ปรากฏในวรรคนี้ เช่น ในเรื่องบุตรของคนฆ่าโค และเรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง มลทิน หมายถึงกิเลสมีราคะ เป็นต้น (ขุ.ธ.อ. ๗/๗) ในเรื่องพระติสสเถระ มลทิน หมายถึงอกุศลกรรม ความปราศจากปัญญาพิจารณาปัจจัย ๔ แล้วบริโภค (ขุ.ธ.อ. ๗/๑๑) ในเรื่องพระโลลุทายี มลทิน หมายถึงการไม่ท่องบ่น

มนตร์ เป็นเหตุให้มนตร์เสื่อม หมายถึงความไม่ขยันหมั่นเพียรซ่อมแซมบ้านเรือน เป็นเหตุให้บ้านเรือนทรุดโทรม หมายถึงความเกียจคร้านไม่หมั่นชำระร่างกาย เป็นเหตุให้มีผิวพรรณมัวหมอง และหมายถึงความประมาทไม่รักษาทรัพย์ เป็นเหตุให้ทรัพย์ สูญหาย ไม่คุ้มครองอินทรีย์ ๖ เป็นเหตุให้กิเลสเข้ามาครอบงำได้ (ขุ.ธ.อ. ๗/๑๓) ในเรื่องกุลบุตรคนใดคนหนึ่ง มลทิน หมายถึงความประพฤตินอกใจสามีหรือภรรยา ความตระหนี่ และอกุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นต้น

๑๙. ความหมายและสาระสำคัญของธัมมัฏฐวรรค

ธัมมัฏฐวรรค หมวดว่าด้วยผู้ตั้งอยู่ในธรรม คำว่า ผู้ตั้งอยู่ในธรรม มีความหมายตามนัยแห่งสาระสำคัญในวรรคนี้ คือ ในเรื่องมหาอำมาตย์ผู้พิพากษา หมายถึงผู้ปราศจากอคติ ๔ มีฉันทาคติ เป็นต้น พิพากษาคดีโดยธรรม ในเรื่องพระ ฉัพพัคคีย์ หมายถึงผู้ไม่มีเวรไม่มีภัย ในเรื่องพระเอกุทานขีณาสพ หมายถึงผู้ไม่ ประมาท ในเรื่องพระลกุณฑกภัททิยเถระ หมายถึงพระเถระผู้ตรัสรู้อริยสัจ บรรลุโลกุตตรธรรม ๙ ประการ มีอหิงสา สัญญมะ(ศีล) ทมะ(การสำรวมอินทรีย์) ปราศจากกิเลส ในเรื่องภิกษุหลายรูป หมายถึงผู้ตัดความริษยา มีปัญญา ในเรื่องหัตถกภิกษุ หมายถึงสมณะผู้ระงับกิเลสทั้งหลายได้ ในเรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง หมายถึงภิกษุผู้ลอยบาปทั้งหลายได้ เป็นอยู่ด้วยปัญญา ในเรื่องเดียรถีย์ หมายถึงมุนี ผู้ฉลาดเลือกชั่งแต่สิ่งดีละสิ่งชั่ว ในเรื่องพรานเบ็ดชื่ออริยะ หมายถึงพระอริยะผู้ ไม่เบียดเบียนสัตว์อื่น ในเรื่องภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้นหลายรูป หมายถึงผู้มีปาริสุทธิศีล ๔ มีธุดงคคุณ ๑๓ ประการ เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎก บรรลุสมาบัติ ๘ ได้สัมผัสเนกขัมมสุข

๒๐. ความหมายและสาระสำคัญของมัคควรรค

มัคควรรค หมวดว่าด้วยมรรค คำว่า มรรค หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘

มีสัมมาทิฏฐิ(ความเห็นชอบ) เป็นต้น หมายถึงวิปัสสนาปัญญา หมายถึงการ

มนสิการโดยแยบคายในอารมณ์ ๓๘ ประการ อันเป็นทางแห่งปัญญา (ขุ.ธ.อ. ๗/๖๖) หมายถึงการตัดป่าคือกิเลสมีราคะ เป็นต้น ในวรรคนี้มีสาระสำคัญ ดังนี้ คือ ในเรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป เรื่องพระปธานกัมมิกติสสเถระ เรื่องสูกรเปรต เรื่องสัทธิวิหาริกของพระสารีบุตรเถระ และเรื่องนางปฏาจารา ทรงแสดงว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางแห่งความสิ้นทุกข์ ตรัสรู้อริยสัจ บรรลุวิราคธรรมคือนิพพาน เป็นทางพ้นจากบ่วงแห่งมารคือวัฏฏะ ในเรื่องอนิจจลักษณะ เรื่องทุกขลักษณะ และเรื่องอนัตตลักษณะ มรรค หมายถึงวิปัสสนาที่พิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นเหตุให้เบื่อหน่ายในทุกข์ ในเรื่องพระโปฐิลเถระ มรรค หมายถึงการมนสิการโดยแยบคายในอารมณ์ ๓๘ ประการ เป็นทางให้เกิดปัญญา การไม่มนสิการเป็นทางให้ปัญญาเสื่อมถอย ในเรื่องภิกษุแก่หลายรูป มรรค หมายถึง การตัดป่าคือกิเลสมีราคะ เป็นต้น (ขุ.ธ.อ. ๗/๖๘)

๒๑. ความหมายและสาระสำคัญของปกิณณกวรรค

ปกิณณกวรรค หมวดว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ด หมายถึงหมวดที่ว่าด้วยธรรมทั่วไป ไม่ระบุชัดถึงธรรมเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เช่น ในเรื่องบุพกรรมของพระองค์ ทรงแสดงถึงเรื่องการสละความสุขเล็กน้อยเพื่อความสุขที่ยิ่งใหญ่คือนิพพาน (ขุ.ธ.อ. ๗/๘๗) ในเรื่องกุมาริกากินไข่ไก่ ทรงแสดงเรื่องความมุ่งหวังแต่สุขเพื่อตนแล้วก่อทุกข์แก่ผู้อื่นเป็นเหตุให้ไม่อาจพ้นจากเวรได้ เรื่องพระลกุณฏกภัททิยะ ทรงแสดงว่า การฆ่ามารดา บิดา กษัตราธิราชทั้ง ๒ พระองค์ ชาวแว่นแคว้น และเจ้าพนักงานได้ จัดว่าเป็นพราหมณ์ผู้อยู่อย่างไร้ทุกข์ ความหมายของคำเหล่านั้น ดังนี้ คือ มารดา หมายถึงตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดในภพต่าง ๆ บิดา หมายถึงอัสมิมานะ กษัตราธิราชทั้ง ๒ พระองค์ หมายถึงสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง) และอุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่าขาดสูญ) ชาวแว่นแคว้น หมายถึงอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ เจ้าพนักงาน หมายถึงนันทิราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจความยินดี) เป็นชื่อของกามในชื่อกาม ๑๖ ชื่อ และ พราหมณ์ หมายถึงพระขีณาสพ (ขุ.ธ.อ. ๗/๙๐-๙๒)

๒๒. ความหมายและสาระสำคัญของนิรยวรรค

นิรยวรรค หมวดว่าด้วยคนทำความชั่วตกนรก คำว่า ความชั่ว มีความหมายหลายนัยตามพฤติกรรมของบุคคลต่าง ๆ ที่ปรากฏในวรรคนี้ เช่น เรื่องปริพาชิกาชื่อสุนทรี หมายถึงการกล่าวตู่ผู้อื่นด้วยเรื่องเท็จ และการทำความชั่วแล้วปิดบังว่า มิได้ทำเป็นเหตุให้ได้รับผลคือตกนรก เรื่องภิกษุผู้อยู่ฝั่งแม่น้ำวัคคุมุทา หมายถึงความทุศีลพูดอวดอุตริมนุสสธรรมที่ไม่มีในตนเพื่อแสวงหาลาภเป็นเหตุให้ได้รับผลคือตกนรก ในเรื่องนี้ทรงแสดงเชิงเปรียบเทียบให้เห็นผลต่างระหว่างความทุกข์ที่ได้รับ จากความเป็นผู้ทุศีลที่บริโภคอาหารซึ่งชาวบ้านถวายแล้วต้องตกนรกหลายแสนกัปกับความทุกข์คือความร้อนที่ได้รับจากการกลืนกินก้อนเหล็กร้อนว่า ความทุกข์ที่ได้รับจากการกลืนกินก้อนเหล็กร้อนนั้นมีผลน้อยกว่า เพราะแม้จะได้รับทุกขเวทนาก็ได้รับเพียงในชาตินี้เท่านั้น และเรื่องบุตรเศรษฐีชื่อว่าเขมกะ หมายถึงการเป็นชู้กับภรรยาผู้อื่นเป็นเหตุให้ได้รับทุกข์คือความเศร้าหมอง นอนไม่เป็นสุข ถูกนินทา และ ตกนรก

๒๓. ความหมายและสาระสำคัญของนาควรรค

นาควรรค หมวดว่าด้วยช้าง คำว่า ช้าง แปลจากนาคศัพท์ ที่แปลว่า ช้าง เพราะนาคศัพท์มาจาก นค แปลว่า ภูเขา สัตว์ที่ใหญ่โตดุจภูเขา ชื่อว่านาคะ (ช้าง) (อภิธา.ฏีกา คาถาที่ ๓๖๐) นี้เป็นความหมายทางคดีโลก แต่ทางคดีธรรมมีความหมาย ๓ นัย คือ (๑) หมายถึงผู้ไม่ทำความชั่วทางกาย วาจา และใจ (๒) หมายถึง ผู้ไม่ถึงอคติ ๔ ไม่ดำเนินชีวิตด้วยอำนาจราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ วิจิกิจฉา และอนุสัย (๓) หมายถึงผู้ไม่หวนกลับมาหากิเลสที่ละได้แล้ว (องฺ.ฉกฺก.อ. ๓/๔๓/๑๒๑)

ช้างเป็นสัตว์ที่ใช้เป็นพาหนะในการเดินทาง การค้า และการสงคราม เป็นสัตว์ที่มีความสำคัญมากในครั้งพุทธกาล เพราะช้างเป็นสัตว์ที่ฝึกหัดได้ดี ฉลาดแสนรู้ ดังนั้น ในวรรคนี้จึงมีเนื้อหาสาระที่รวบรวมพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคผู้ทรง ฉลาด

ในเทศนาวิธี ทรงแสดงเชิงประยุกต์เปรียบเทียบระหว่างการฝึกตนกับการฝึกช้าง เปรียบเทียบระหว่างคนที่ฝึกตนได้กับช้างที่ได้รับการฝึกหัดมาดีว่า มีผลคล้ายคลึงกัน เช่น เรื่องการฝึกตน ทรงแสดงเปรียบเทียบระหว่างช้างที่ได้รับการฝึกหัดมาดี สามารถอดทนต่อลูกศรในสงครามได้กับบุคคลที่ฝึกตนได้ด้วยอริยมรรค ๔ สามารถอดกลั้นถ้อยคำหยาบคายต่าง ๆ ได้ และเรื่องช้างปาเวรกะ ทรงแสดงว่า บุคคลผู้ไม่ประมาทตามรักษาจิตอยู่เสมอย่อมสามารถถอนตนขึ้นจากหล่มคือกิเลสได้ ดุจช้างแก่ชื่อ ปาเวรกะที่จมลงในเปือกตม แต่เพราะเคยเป็นสัตว์ที่ได้รับการฝึกหัดมาดี เป็นพาหนะ ในสงคราม เมื่อได้ฟังเสียงกลองสงคราม จึงสามารถถอนตนขึ้นจากเปือกตมได้

๒๔. ความหมายและสาระสำคัญของตัณหาวรรค

ตัณหาวรรค หมวดว่าด้วยตัณหา คำว่า ตัณหา หมายถึงความทะยานอยากในอารมณ์ทั้งหลายมี ๓ ประการ คือ (๑) กามตัณหา (๒) ภวตัณหา (๓) วิภวตัณหา แยกเป็นสายได้ ๓๖ สาย คือ ตัณหา ๓ ประการในอายตนะภายใน ๖ ประการ เป็น ๑๘ สาย (๓ x ๖ = ๑๘) และตัณหา ๓ ประการ ในอายตนะภายนอก ๖ ประการ เป็น ๑๘ สาย (๓ x ๖ = ๑๘) (ขุ.ธ.อ. ๘/๑๐) สาระสำคัญในวรรคนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตัณหาย่อมเจริญเพิ่มพูนแก่บุคคลผู้ประมาทปราศจากสติ ไม่เจริญฌาน วิปัสสนา มรรค และผล (ขุ.ธ.อ. ๘/๖) เมื่อบุคคลถูกตัณหาครอบงำ ย่อมเศร้าโศก แต่เมื่อสามารถครอบงำตัณหาได้ ขุดรากตัณหาได้ด้วยอรหัตตมัคคญาณ ย่อมไม่เศร้าโศก

๒๕. ความหมายและสาระสำคัญของภิกขุวรรค

ภิกขุวรรค หมวดว่าด้วยภิกษุ คำว่า ภิกษุ ตามเนื้อหาสาระในวรรคนี้ หมายถึงบุคคลผู้สำรวมมือ เท้า และวาจา ไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย มุ่งเจริญกัมมัฏฐาน (ดูเรื่องภิกษุฆ่าหงส์ หน้า ๑๔๖) หมายถึงบุคคลผู้ไม่ถือมั่นในนามรูป (ดูเรื่องพราหมณ์ถวายทานอันเลิศ ๕ อย่าง หน้า ๑๔๘) ในวรรคนี้มีสาระสำคัญที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเกี่ยวกับภิกษุ และเป็นสาระสำคัญที่ปรารภพฤติกรรมซึ่งแตกต่างกันของภิกษุแต่ละรูปแต่ละกลุ่ม เช่น เรื่องภิกษุ ๕ รูป ผู้สำรวมทวารรูปละทวาร ทรงแสดง ว่า ภิกษุผู้สำรวมทวาร คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย วาจา และใจ ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ในวัฏฏะ เรื่องภิกษุฆ่าหงส์ ทรงแสดงว่า บุคคลผู้สำรวมมือ เท้า วาจา สำรวมตน ยินดีเจริญกัมมัฏฐาน มีจิตตั้งมั่น อยู่ผู้เดียว สันโดษ เรียกว่า ภิกษุ และเรื่องพระนังคลกูฏเถระผู้เตือนตนเอง เจริญกัมมัฏฐานจนสามารถบรรลุอรหัตตผลได้ พระผู้มีพระภาคทรงปรารภท่านเป็นแบบอย่างแก่ภิกษุทั้งหลายว่า จงเตือนตนเอง จงคุ้มครองตนเอง มีสติป้องกันอกุศลกรรมมิให้เกิดในตน เมื่อทำได้อย่างนี้ก็จักอยู่ เป็นสุข

๒๖. ความหมายและสาระสำคัญของพราหมณวรรค

พราหมณวรรค หมวดว่าด้วยพราหมณ์ คำว่า พราหมณ์ ตามเนื้อหาสาระ ในวรรคนี้หมายถึงทั้งพระขีณาสพและพราหมณ์โดยชาติกำเนิด (ดู ธรรมบทข้อ ๓๙๒ หน้า ๑๕๖) แต่พระผู้มีพระภาคทรงมุ่งแสดงถึงคุณสมบัติของพระขีณาสพเป็นหลัก เช่น ในเรื่องพราหมณ์ผู้เลื่อมใสมาก พระผู้มีพระภาคทรงเรียกบุคคลผู้ตัดกระแสคือ

ตัณหาได้ รู้แจ้งสภาวะที่อะไรปรุงแต่งไม่ได้ (นิพพาน) ว่า พราหมณ์ ในเรื่องภิกษุหลายรูป ทรงเรียกบุคคลผู้ถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งสองคือสมถะและวิปัสสนา ปราศจากโยคะ ๔ คือ กาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชาว่า พราหมณ์ และในเรื่องบรรพชิตรูปใด รูปหนึ่ง ทรงเรียกบุคคผู้ลอยบาปได้ว่า พราหมณ์

อุทาน

ความหมายและใจความสำคัญของอุทาน

อุทาน ตามนัยโดยทั่วไป หมายถึงคำพูดที่เปล่งออกมาทางวจีทวารด้วยกำลังปีติโสมนัส เพราะไม่สามารถจะยับยั้งไว้ภายในหทัยได้ ดุจน้ำที่เต็มสระจนล้นไหล ออกจากสระฉะนั้น แต่ในที่นี้หมายถึงระเบียบพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งออกมาด้วยกำลังโสมนัสสญาณ เรียกว่า พุทธอุทาน เป็นพระดำรัสประเภทคาถา ก็มี เป็นประเภทเวยยากรณะก็มี หัวข้อว่าด้วยอุทานนี้เป็นเนื้อหาสาระที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย นับเป็นองค์ที่ ๕ ในนวังคสัตถุศาสน์□(คำสั่งสอน ของพระศาสดามีองค์ ๙) เป็นพระธรรมขันธ์ประเภทเล็กน้อย ในพระธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์

เนื้อหาสาระของอุทานนี้ จัดเป็นวรรคได้ ๘ วรรค คือ (๑) โพธิวรรค (๒) มุจจลินทวรรค (๓) นันทวรรค (๔) เมฆิยวรรค (๕) โสณเถรวรรค (๖) ชัจจันธวรรค (๗) จูฬวรรค (๘) ปาฏลิคามิยวรรค ทั้ง ๘ วรรคนี้มี ๘๐ สูตร คือวรรคละ ๑๐ สูตร มีอุทานคาถารวม ๙๕ คาถา

อุทานนี้มีลักษณะเนื้อหาสาระเหมือนกัน คือ มีข้อความแบ่งเป็น ๒ ตอน ได้แก่ ตอนที่ ๑ ว่าด้วยนิทานวจนะ กล่าวคือที่มาซึ่งปรารภถึงสถานที่ บุคคล และเหตุการณ์ให้เกิดอุทานคาถานั้น ๆ ซึ่งท่านพระอานนทเถระเล่าไว้ในคราวสังคายนาครั้งที่ ๑ ตอนที่ ๒ ว่าด้วยอุทานที่พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งด้วยกำลังโสมนัสสญาณ (ขุ.อุ.อ. ๒-๖)

ความหมายและสาระสำคัญของแต่ละวรรคในอุทาน

๑. ความหมายและสาระสำคัญของโพธิวรรค

โพธิวรรค หมวดว่าด้วยเหตุการณ์แรกตรัสรู้ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อและสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๑-๓ ในวรรคนี้ ซึ่งมีพระสูตรทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑-๓. ปฐมโพธิสูตร ทุติยโพธิสูตร และตติยโพธิสูตร ต่างว่าด้วยเหตุการณ์แรกตรัสรู้ คือว่าด้วยพุทธจริยาครั้งแรก หลังการตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาค กล่าว คือ พระองค์ประทับเสวยวิมุตติสุขอยู่ภายใต้ต้นโพธิพฤกษ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา เป็นเวลา ๗ วัน โดยทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท (ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น) และเปล่งอุทานเหมือนกันทั้ง ๓ สูตร แต่ต่างกันที่วิธีการพิจารณา และเวลาพิจารณา กล่าวคือ พระสูตรที่ ๑ ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลม (พิจารณาฝ่ายเกิด) ในเวลาปฐมยาม พระสูตรที่ ๒ ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลม (พิจารณาฝ่าย

ดับ) ในเวลามัชฌิมยาม พระสูตรที่ ๓ ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาททั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม (พิจารณาทั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับ) ในเวลาปัจฉิมยาม ส่วนเนื้อหาสาระของพุทธอุทานนั้นมีทั้งเหมือนกันและต่างกัน

๔. นิหุหุงกสูตร ว่าด้วยผู้ไม่ตวาดว่า หึหึ คำว่า “ผู้ไม่ตวาดว่า หึหึ” นี้เป็นเนื้อหาสาระส่วนหนึ่งของพุทธอุทานที่ทรงเปล่งตรัสตอบคำถามของพราหมณ์ที่มีลัทธิเชื่อว่าสิ่งที่เห็นเท่านั้นจัดว่าเป็นมงคล มักเที่ยวตวาดผู้อื่นที่มีลัทธิขัดแย้งกับตน ว่า □ หึหึ □ เพราะความถือตัวและความโกรธ (ขุ.อุ.อ. ๔/๕๕)

๕. พราหมณสูตร ว่าด้วยความเป็นพราหมณ์ คำว่า พราหมณ์ ตามนัยของพระสูตรนี้ หมายถึงความลอยบาปได้ ความสิ้นสังโยชน์กิเลส เป็นเนื้อหาสาระของพุทธอุทานที่ทรงเปล่งตรัสตอบคำถามของภิกษุรูปหนึ่งที่ทูลถามเรื่องคุณธรรมที่ทำบุคคลให้เป็นพราหมณ์

๖. มหากัสสปสูตร ว่าด้วยพระมหากัสสปเถระ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทาน มุ่งประกาศเกียรติคุณของท่านพระมหากัสสปเถระให้เป็นที่ปรากฏ เกียรติคุณนั้นคือ ความเป็นผู้หนักแน่นมั่นคงในการดำรงชีพ มีความมักน้อยอย่างยิ่ง ไม่ทะเยอทะยานในเอกลาภ เป็นคุณธรรมอย่างหนึ่งของพระขีณาสพ (ขุ.อุ.อ. ๖/๖๔)

๗. อชกลาปกสูตร ว่าด้วยอชกลาปกยักษ์ คือมียักษ์ตนหนึ่งชื่ออชกลาปกะ เห็นพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในที่มืดมิดยามราตรี ประสงค์จะให้พระองค์ทรงเกิดความกลัว จึงเข้าไปส่งเสียงร้องโหยหวน แปลงร่างใหญ่โตน่าสะพรึงกลัวยืนอยู่เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาค กล่าวว่า “นี้คือปีศาจ” แต่พระองค์กลับมีพระอากัปกิริยามั่นคงไม่หวาดหวั่น ไม่สะทกสะท้าน พร้อมทั้งทรงเปล่งอุทานที่แสดงสภาวะแห่งการบรรลุอรหัตตผล สำเร็จกิจ ๑๖ ประการ มีปริญญากิจเป็นต้นที่เป็นเหตุให้พระองค์ปราศจากความกลัว เมื่ออชกลาปกยักษ์เห็นพระอาการนั้น จึงมีจิตเลื่อมใสประกาศตนเป็นอุบาสก ณ เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคนั่นเอง (ดู ขุ. อุ.อ. ๗/๖๗-๗๓ ประกอบ)

๘. สังคามชิสูตร ว่าด้วยพระสังคามชิเถระ ในพระสูตรนี้กล่าวถึงท่านพระสังคามชิเถระถูกอดีตภรรยารบเร้าอ้อนวอนให้บอกลาสิกขากลับไปเลี้ยงดูตนและลูกน้อย แต่ท่านกลับนิ่งเฉย ไม่หวั่นไหวต่อคำรบเร้าอ้อนวอนนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบอาการนั้นของท่าน จึงทรงเปล่งอุทานประกาศสภาวะคงที่ในอิฏฐารมณ์เช่นนั้นว่าเป็นอาการของพระขีณาสพผู้เป็นพราหมณ์ลอยบาปทั้งปวงได้

อนึ่ง ประวัติการบรรพชาและอุปสมบทของท่านพระสังคามชิเถระนี้ มีรายละเอียดคล้ายคลึงกับประวัติของท่านพระรัฐบาลเถระ (ดู ขุ.อุ.อ. ๘/๗๓-๗๗ ประกอบ)

๙. ชฏิลสูตร ว่าด้วยพวกชฎิล ในเรื่องนี้พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานมีเนื้อหาสาระว่าด้วยความสะอาด ความบริสุทธิ์ หรือความสิ้นกิเลสของสัตว์ทั้งหลาย หา

ใช่เกิดขึ้นได้เพราะใช้น้ำชำระล้างไม่ แต่เกิดขึ้นได้เพราะใช้วจีสัจจะ วิรัติสัจจะ ตลอดถึงอริยมรรค อริยผล เป็นเครื่องชำระล้าง เหตุที่ทรงเปล่งอุทานบทนี้ เพราะทรงปรารภเหตุที่พวกชฎิลมีลัทธิความเชื่อแตกต่างกัน เช่น เชื่อว่าจะบริสุทธิ์ได้เพราะอาบน้ำ เชื่อว่าจะบริสุทธิ์ได้เพราะบูชาไฟ เป็นต้น (ขุ.อุ.อ. ๙/๘๐)

๑๐. พาหิยสูตร ว่าด้วยพระพาหิยเถระ คือทรงปรารภถึงท่านพระพาหิยเถระแล้วทรงเปล่งอุทานแสดงคุณสมบัติของบุคคลผู้ได้ชื่อว่ามุนี คุณสมบัตินั้นคือการตรัสรู้โมนธรรมคืออริยสัจ ๔ ด้วยอริยมัคคญาณ (ขุ.อุ.อ. ๑๐/๘๑-๑๐๓)

๒. ความหมายและสาระสำคัญของมุจจลินทวรรค

มุจจลินทวรรค หมวดว่าด้วยพญานาคมุจลินท์ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๑ ในวรรคนี้ ซึ่งมีพระสูตรทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑. มุจจลินทสูตร ว่าด้วยพญานาคมุจลินท์ ที่ชื่อว่ามุจลินท์ เพราะมีที่อยู่ใกล้ต้นไม้มุจลินท์ ไม้มุจลินท์นี้เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า นิจุละ คือต้นจิกนา(นีปะ) (ขุ.อุ.อ. ๑๑/๑๐๔) พระสูตรนี้กล่าวถึงเหตุการณ์แรกตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาค เมื่อคราวที่ประทับนั่งขัดสมาธิเสวยวิมุตติสุขที่ต้นมุจลินท์ ท่ามกลางสายฝนพรำตลอด ๗ วัน โดยมีพญานาคมุจลินท์ทำขนดโอบรอบพระวรกาย แผ่พังพานปกคลุมเหนือพระเศียรป้องกันความหนาวถวาย เมื่อเวลา ๗ วันผ่านไป พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานที่แสดงอานุภาพแห่งวิเวกสุข คือสุขที่เกิดจากนิพพานที่สงัดจากอุปธิกิเลส (ดูรายละเอียด หน้า ๑๙๐)

๒. ราชสูตร ว่าด้วยอานุภาพของพระราชา คือภิกษุเหล่าหนึ่งสนทนาเปรียบเทียบระหว่างอานุภาพของพระเจ้าพิมพิสารกับอานุภาพของพระเจ้าปเสนทิโกศล พระผู้มีพระภาคทรงตำหนิว่าการสนทนาเช่นนั้นไม่เหมาะสม และทรงแสดงกิจที่ภิกษุพึงทำ ๒ อย่างคือ (๑) การสนทนาเรื่องธรรม ได้แก่ การสนทนาที่ไม่นอกเรื่องอริยสัจ ๔ (๒) ความเป็นผู้นิ่งอย่างพระอริยะ ได้แก่ การเจริญสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน จากนั้นทรงเปล่งอุทานแสดงอานุภาพแห่งอริยวิหารสุข กล่าวคือความสุขที่เกิดจากผลสมาบัติ (ขุ.อุ.อ. ๑๒/๑๑๑)

๓. ทัณฑสูตร ว่าด้วยการทำร้ายสัตว์ด้วยท่อนไม้ คือพระผู้มีพระภาคทรงปรารภเด็กทั้งหลายที่ใช้ท่อนไม้ตีงู ทรงเปล่งอุทานแสดงโทษแห่งการเบียดเบียนสัตว์อื่น และอานิสงส์แห่งการอนุเคราะห์เกื้อกูลสัตว์อื่น (ขุ.อุ.อ. ๑๓/๑๑๕)

๔. สักการสูตร ว่าด้วยเครื่องสักการะ คือทรงปรารภวาจาหยาบคายที่พวกอัญเดียรถีย์เที่ยวด่าพวกภิกษุ เพราะเกิดความริษยาที่เห็นพวกภิกษุมีลาภมากกว่า ทรงเปล่งอุทานแสดงความเป็นผู้มั่นคงหนักแน่นในสุขเวทนา กล่าวคือลาภสักการะและทุกขเวทนา กล่าวคือคำด่าที่หยาบคาย (ขุ.อุ.อ. ๑๔/๑๑๘-๑๑๙)

๕. อุปาสกสูตร ว่าด้วยอุบาสก หมายถึงบุคคลที่ประกาศความเป็นอุบาสก ยอมรับนับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึก สมาทานรักษาศีล ๕ ประการ (ขุ.อุ.อ. ๑๕/๑๙๕) พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเรื่องที่อุบาสกกราบทูลว่ามีกิจธุระที่

จะต้องทำมาก จึงไม่มีโอกาสเข้ามาเฝ้าพระองค์ ทรงเปล่งอุทานแสดงความมีกิเลสว่าเป็นเหตุก่อความเดือดร้อน แต่ความปราศจากกิเลส กล่าวคือการบรรลุมรรค ๔ ผล ๔ เป็นเหตุนำสุขมาให้

๖. คัพภินีสูตร ว่าด้วยหญิงมีครรภ์ คือสามีของหญิงมีครรภ์แก่คนหนึ่งถูกภรรยาใช้ให้ไปหาน้ำมันเพื่อเตรียมไว้เวลาคลอด แต่เขาไปหาผิดวิธีจึงได้รับทุกขเวทนา พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุนั้น ทรงเปล่งอุทานเปรียบเทียบให้เห็นผลต่างระหว่าง คนมีกิเลสได้รับความเดือดร้อนกับคนปราศจากกิเลสได้รับแต่สุขที่แท้จริง

๗. เอกปุตตกสูตร ว่าด้วยอุบาสกมีบุตรน้อยคนเดียว คือทรงปรารภอุบาสกคนหนึ่งผู้เศร้าโศกเพราะการเสียชีวิตของลูกน้อย ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าอวิชชาเป็นเหตุให้ยึดติดในสิ่งเป็นที่รัก ก่อให้เกิดผลคือความเศร้าโศก ทุกข์ โทมนัส แต่ผู้ไม่ประมาทย่อมถอนอวิชชาเสียได้

๘. สุปปวาสาสูตร ว่าด้วยพระนางสุปปวาสา คือตรัสถามพระนางสุปปวาสาผู้ทรงพระครรภ์เป็นเวลานานจึงคลอดว่า ยังอยากจะมีพระโอรสเช่นนี้อีกหรือไม่ พระนางกราบทูลว่ายังอยากจะมีอีกถึง ๗ พระองค์ จึงทรงเปล่งอุทานแสดงว่า ความรักที่ประกอบด้วยตัณหาสามารถทำความฉิบหายแก่บุคคลผู้ประมาทได้ (ขุ.อุ.อ. ๑๘/๑๖๔)

๙. วิสาขาสูตร ว่าด้วยนางวิสาขา คือทรงปรารภเรื่องที่นางวิสาขามิคารมาตา- อุบาสิกา ผู้มีกิจธุระที่จะเข้าเฝ้าพระราชาแต่ไม่มีโอกาสจะเข้าเฝ้าได้ ทรงเปล่งอุทานแสดงโทษแห่งความไม่เป็นอิสระ และอานิสงส์แห่งความอิสระซึ่งมี ๒ ประการ คือ (๑) ความอิสระที่เป็นโลกิยะ ได้แก่ ความเป็นพระราชา เป็นต้น (๒) ความอิสระที่เป็นโลกุตตระ ได้แก่ นิโรธ กล่าวคือความดับทุกข์ที่เกิดจากการบรรลุมรรคผล (ขุ.อุ.อ. ๑๙/๑๖๗)

๑๐. ภัททิยสูตร ว่าด้วยพระภัททิยเถระ คือทรงปรารภพระภัททิยเถระผู้ชอบเปล่งอุทานว่า “สุขหนอ สุขหนอ” ทรงเปล่งอุทานแสดงอานุภาพแห่งวิเวกสุขที่ล่วงวิสัยของปุถุชน เป็นสุขที่ปราศจากภัยและความเศร้าโศก เป็นสุขของผู้ปราศจากราคะ โทสะ และโมหะ (ขุ.อุ.อ. ๒๐/๑๗๑) และดูรายละเอียดในหน้า ๒๐๖-๒๐๘

๓. ความหมายและสาระสำคัญของนันทวรรค

นันทวรรค หมวดว่าด้วยพระนันทเถระ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๒ ในวรรคนี้ ซึ่งมีพระสูตรทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑. กัมมวิปากชสูตร ว่าด้วยการอดกลั้นทุกขเวทนาที่เกิดจากผลกรรม คือพระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นภิกษุรูปหนึ่งผู้มีสติสัมปชัญญะมั่นคง สามารถ อดกลั้นทุกขเวทนาได้ ไม่แสดงอาการกระสับกระส่าย ทรงเปล่งอุทานแสดงความ มั่นคงของพระขีณาสพ ผู้ละกุศลกรรม และอกุศลกรรมได้ กำจัดทุกขเวทนีย-กรรม(กรรมที่พึงเสวยทุกข์) ได้ ข้ามโอฆะได้ และดำรงอยู่บนบกคือนิพพาน (ขุ.อุ.อ. ๒๑/๑๗๕)

๒. นันทสูตร ว่าด้วยพระนันทเถระ คือทรงใช้กุศโลบายแนะนำให้พระนันทเถระผู้ไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์ ให้มุ่งประพฤติพรหมจรรย์จนได้บรรลุอรหัตตผล พระองค์ทรงปรารภเหตุนั้น ทรงเปล่งอุทานแสดงความข้ามพ้นกิเลสกามด้วยอริย-มรรค ๔ ประการ เป็นเหตุให้มั่นคงไม่หวั่นไหวเพราะสุขและทุกข์ (ขุ.อุ.อ. ๒๒/๑๘๘)

๓. ยโสชเถระ ว่าด้วยพระยโสชเถระ มีเนื้อหาสาระว่าพระผู้มีพระภาคทรงเข้า อาเนญชสมาธิ คือสมาธิที่สัมปยุตด้วยอรหัตตผลที่มีฌาน ๔ เป็นพื้นฐาน ด้วยพระประสงค์จะทรงประกาศให้ทราบว่าภิกษุ ๕๐๐ รูปมีพระยโสชเถระเป็นหัวหน้า ได้บรรลุอรหัตตผลมีอาเนญชสมาธิเสมอเหมือนพระองค์ ทรงเปล่งอุทานแสดงภาวะการละกามได้ เป็นเหตุให้มั่นคงไม่หวั่นไหวเพราะสุขและทุกข์ □(ขุ.อุ.อ. ๒๓/๑๙๗)

๔. สารีปุตตสูตร ว่าด้วยพระสารีบุตรเถระ คือพระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นท่านพระสารีบุตรเถระกำลังนั่งสมาธิอยู่ ทรงทราบว่าท่านกำลังเข้าอาเนญชสมาธิอยู่ จึงทรงเปล่งอุทานแสดงสภาวะที่สิ้นโมหะ เป็นสภาวะที่มั่นคง ไม่มีอะไรทำให้หวั่นไหวได้ (ขุ.อุ.อ. ๒๔/๑๙๙)

๕. มหาโมคคัลลานสูตร ว่าด้วยพระมหาโมคคัลลานเถระ คือทรงเปล่งอุทานแสดงการบรรลุนิพพานด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ ปรารภพระมหา-โมคคัลลานเถระผู้เข้าผลสมาบัติโดยวิธีเจริญกายคตาสติ พิจารณาธาตุ ๔ ด้วยกฎ ไตรลักษณ์

๖. ปิลินทวัจฉสูตร ว่าด้วยพระปิลินทวัจฉเถระ คือพระผู้มีพระภาคตรัสขอให้ภิกษุทั้งหลายอย่าถือโทษพระปิลินทวัจฉเถระที่มักเรียกภิกษุทั้งหลายด้วยคำหยาบ ซึ่งเป็นผลวิบากแห่งเศษกรรมเก่าที่ท่านได้ประพฤติมาถึง ๕๐๐ ชาติ แล้วทรงเปล่ง อุทานแสดงว่า ท่านพระปิลินทวัจฉเถระบรรลุอรหัตตผล มีสาระว่าผู้ที่ได้ชื่อว่าพราหมณ์ สมณะ และภิกษุ เพราะปราศจากมายา ถอนมานะ ละโลภะ โทสะ และโมหะได้ มีจิตสงบ เพราะดับกิเลสได้

๗. สักกุทานสูตร ว่าด้วยการเปล่งอุทานของท้าวสักกะ คือท้าวสักกะทรงเปล่งอุทานด้วยปีติโสมนัสที่เกิดขึ้นเพราะได้ถวายทานแก่พระมหากัสสปเถระ พระ ผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุนั้น ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าผู้มีสัมมาปฏิบัติ ย่อมเป็น ที่รักของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (ขุ.อุ.อ. ๒๗/๒๑๒)

๘. ปิณฑปาติกสูตร ว่าด้วยการสนทนาเรื่องบิณฑบาต คือพระผู้มีพระภาคทรงตำหนิภิกษุที่สนทนาเรื่องการออกบิณฑบาตมุ่งเพิ่มความทะยานอยากในกามคุณ ๕ ว่าเป็นกิจไม่ควรทำ ทรงแนะให้ทำกิจ ๒ อย่าง คือ การสนทานธรรมหรือความเป็นผู้นิ่งอย่างพระอริยะ ทรงเปล่งอุทานแสดงคุณของการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรที่มุ่งกำจัดกิเลส ชำระล้างตัณหา (ขุ.อุ.อ. ๒๘/๒๑๕)

๙. สิปปสูตร ว่าด้วยการสนทนาเรื่องศิลปะ คือทรงตำหนิพวกภิกษุที่สนทนาเรื่องศิลปะต่าง ๆ ว่า เป็นกิจไม่ควรทำ ทรงแนะให้ทำกิจ ๒ อย่าง เหมือนใน

ปิณฑปาติกสูตร ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าศิลปะทั้งมวลล้วนมิใช่ทางพ้นทุกข์ แต่ศีลเป็นต้นเป็นทางพ้นทุกข์ (ขุ.อุ.อ. ๒๙/๒๑๗)

๑๐. โลกสูตร ว่าด้วยสัตว์โลก คือทรงเปล่งอุทานแสดงว่าสัตว์โลกทั้งหลายถูกความเร่าร้อนคือกิเลสครอบงำ เพราะหมกมุ่นอยู่ในกามภพ รูปภพ และอรูปภพ ผู้จะพ้นจากความเร่าร้อนได้ต้องบำเพ็ญมัคคพรหมจรรย์

๔. ความหมายและสาระสำคัญของเมฆิยวรรค

เมฆิยวรรค หมวดว่าด้วยพระเมฆิยเถระ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๑ ในวรรคนี้ ซึ่งมีพระสูตรทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑. เมฆิยสูตร ว่าด้วยพระเมฆิยเถระ คือท่านพระเมฆิยเถระผู้กำลังทำหน้าที่อุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคอยู่ ประสงค์จะไปอยู่ในป่าบำเพ็ญเพียร จึงกราบทูลลาพระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงห้ามถึง ๓ ครั้ง นัยว่าเหตุที่พระองค์ทรงห้ามไว้ก็ด้วยพระประสงค์จะประวิงเวลาให้ท่านมีจิตอ่อนเหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร แต่เมื่อท่านยืนยันที่จะไปให้ได้ พระองค์จึงทรงอนุญาต เมื่อท่านไปอยู่ในป่ามุ่งบำเพ็ญเพียร กลับถูกโจรคือมิจฉาวิตกปล้นสะดมภัณฑะคือกุศลไปได้ ต้องกลับมากราบทูลพระผู้มี พระภาค พระองค์ทรงแนะนำวิธีสู้โจรคือมิจฉาวิตกนั้น คือ (๑) มีกัลยาณมิตร (๒) มีศีลและอาจาระ (๓) สนทนากถาเป็นเครื่องขัดเกลากิเลส (๔) ปรารภความเพียร (๕) เจริญปัญญา และทรงแนะวิธีกำจัดโจรคือกิเลสดังนี้ (๑) เจริญอสุภกัมมัฏฐานเพื่อละราคะ (๒) เจริญเมตตากัมมัฏฐานเพื่อละพยาบาท (๓) เจริญอานาปานสติกัมมัฏฐานเพื่อละวิตก (๔) เจริญอนิจจสัญญากัมมัฏฐานเพื่อถอนอัสมิมานะ จากนั้นทรงเปล่งอุทานแสดงโทษแห่งการไม่บรรเทามิจฉาวิตก และอานิสงส์แห่งการบรรเทา มิจฉาวิตก (ขุ.อุ.อ. ๓๑/๒๓๐-๒๕๒)

๒. อุทธตสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้มีจิตฟุ้งซ่าน คือทรงปรารภพวกภิกษุผู้มีจิตฟุ้งซ่าน ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าการอยู่อย่างประมาทปราศจากสติ มีโทษ คือถูก กิเลสมารครอบงำ และการอยู่อย่างไม่ประมาท มีอานิสงส์คือสามารถละทุคติทั้งมวลได้ (ขุ.อุ.อ. ๓๒/๒๕๔)

๓. โคปาลกสูตร ว่าด้วยนายโคบาล คือนายโคบาลชื่อนันทะผู้ได้ฟังธรรมของพระผู้มีพระภาคแล้วได้บรรลุโสดาปัตติผล จึงกราบทูลนิมนต์พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ให้เสด็จไปรับภัตตาหารที่บ้านของตน ภายหลังเขาถูกชายคนหนึ่งทำร้ายร่างกายจนถึงแก่ชีวิต พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุนั้นเปล่งอุทานแสดงว่าจิตที่ตั้งไว้ผิด เป็นเหตุให้ทำกรรมหนัก ต้องได้รับผลบาปอย่างหนักยิ่งกว่าโจรเห็นโจรหรือคนที่เป็นศัตรูกันทำต่อกัน (ขุ.อุ.อ. ๓๓/๒๕๖-๒๕๙)

๔. ยักขปหารสูตร ว่าด้วยยักษ์ตีศีรษะพระสารีบุตรเถระ พระสูตรนี้ว่าด้วย ยักษ์ตนหนึ่งตีพระสารีบุตรเถระผู้กำลังเข้าผลสมาบัติ เป็นเหตุให้ยักษ์นั้นได้รับผลคือตกนรกทันที แต่ท่านพระสารีบุตรเถระกลับมีอาการนิ่งมั่นคง ไม่รู้สึกว่าได้รับทุกขเวทนาอะไร และไม่รู้ว่าเกิดเหตุการณ์อะไรขึ้นกับตน พระผู้มีพระภาคทรงทราบ

เหตุนั้น จึงทรงเปล่งอุทานแสดงอิทธานุภาพแห่งผลสมาบัติ มีสาระโดยสรุปว่า จิตที่ตั้งมั่นดุจภูเขา ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะโลกธรรมทั้งหลายทั้งปวง (ขุ.อุ.อ. ๓๔/๒๖๓-๒๖๔)

๕. นาคสูตร ว่าด้วยพญาช้างปรนนิบัติพระพุทธเจ้า คือทรงปรารภพญาช้างที่มาปรนนิบัติพระองค์ขณะกำลังประทับอยู่ในป่า ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าพระองค์และพญาช้างต่างมีอัธยาศัยยินดีในป่าเสมอกัน (ขุ.อุ.อ. ๓๗/๒๖๘)

๖. ปิณโฑลสูตร ว่าด้วยพระปิณโฑลภารทวาชเถระ พระสูตรนี้มีสาระสำคัญแห่งพุทธอุทานว่า การไม่ว่าร้าย ไม่เบียดเบียนผู้อื่น สำรวมปาติโมกข์ รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร อยู่ในเสนาสนะอันสงัด และประกอบความเพียรเพื่อบรรลุอรหัตตผล ถือเป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า พุทธอุทานนี้พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งปรารภปฏิปทาของท่านพระปิณโฑลภารทวาชเถระ (ขุ.อุ.อ. ๓๖/๒๗๐-๒๗๒)

๗. สารีปุตตสูตร ว่าด้วยพระสารีบุตรเถระ คือทรงปรารภปฏิปทาของท่านพระสารีบุตรเถระแล้ว ทรงเปล่งอุทานแสดงคุณสมบัติของมุนีคือการปฏิบัติตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ จนได้บรรลุโมนธรรม กล่าวคือ อรหัตตผลญาณ เป็นผู้คงที่ ไม่เศร้าโศก (ขุ.อุ.อ. ๓๗/๒๗๒-๒๗๓)

๘. สุนทรีสูตร ว่าด้วยนางสุนทรีปริพาชิกา คือพวกอัญเดียรถีย์ปริพาชกมีความริษยาที่เห็นลาภสักการะมากมายเกิดขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ จึงสร้างสถานการณ์โดยส่งนางสุนทรีปริพาชิกาไปพระเชตวันวิหารทุกวัน ภายหลังได้ จ้างวานให้คนฆ่านางแล้วโจษจันกล่าวหาว่าเป็นการกระทำของภิกษุสงฆ์ ภิกษุทั้งหลาย นำความกราบทูลพระผู้มีพระภาค พระองค์ตรัสว่า เสียงโจษจันกล่าวหานั้นจักเงียบสงบไปภายในไม่เกิน ๗ วันนี้ แล้วทรงเปล่งอุทานแสดงคุณสมบัติของบัณฑิตว่าบัณฑิตต้องมีอธิวาสนขันติ (ขันติคือความอดกลั้น) สามารถอดกลั้นคำหยาบคายทั้งหลายได้ (ขุ.อุ.อ. ๓๘/๒๗๓-๒๘๐)

๙. อุปเสนสูตร ว่าด้วยพระอุปเสนวังคันตบุตรเถระ คือทรงปรารภท่านพระ อุปเสนวังคันตบุตรเถระ ทรงเปล่งอุทานแสดงสภาวะจิตที่มั่นคง ไม่หวั่นไหวของพระขีณาสพว่า แม้จะมีชีวิตอยู่หรือไม่ ก็ไม่เศร้าโศก (ขุ.อุ.อ. ๓๙/๒๘๘-๒๘๙)

๑๐. สารีปุตตอุปสมสูตร ว่าด้วยการระงับกิเลสของพระสารีบุตรเถระ คือทรงปรารภพระสารีบุตรเถระผู้พิจารณาการระงับกิเลสของตน ทรงเปล่งอุทานแสดงสภาวะจิตที่ระงับกิเลสด้วยอริยมัคคญาณตามลำดับว่า เป็นจิตที่พ้นจากบ่วงมารคือสังโยชน์ทั้งปวง (ขุ.อุ.อ. ๔๐/๒๙๑)

๕. ความหมายและสาระสำคัญของโสณเถรวรรค

โสณเถรวรรค หมวดว่าด้วยพระโสณเถระ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อและสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๖ ในวรรคนี้ ซึ่งมีพระสูตรทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑. ปิยตรสูตร ว่าด้วยการไม่มีผู้อื่นเป็นที่รักยิ่งกว่าตน คือพระผู้มีพระภาค ทรงปรารภเรื่องความรักตนที่พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงสนทนากับพระนางมัลลิกาเทวี ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าสัตว์ทั้งหลายรักตนที่สุด และต่างก็รักสุข เกลียดทุกข์ เพราะฉะนั้น ผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น เพราะเมื่อก่อทุกข์ใดแก่ผู้อื่น ทุกข์นั้นจะย้อนกลับมาถึงตนในภายหลัง นี้เป็นกฎของกรรม (ขุ.อุ.อ. ๔๑/๒๙๓-๒๙๔)

๒. อัปปายุกสูตร ว่าด้วยพระมารดาของพระโพธิสัตว์มีอายุน้อย คือท่านพระ อานนทเถระกราบทูลพระผู้มีพระภาคถึงเรื่องที่พระมารดาของพระโพธิสัตว์มีพระชนมายุน้อย กล่าวคือเมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติได้ ๗ วันก็สวรรคตไปเกิดยังหมู่เทพ ชั้นดุสิต พระผู้มีพระภาคทรงยืนยันว่าเป็นเช่นนั้น แล้วทรงเปล่งอุทานแสดงว่าสัตว์ทั้งมวลที่เกิดมาล้วนต้องละทิ้งร่างกายไป เพราะฉะนั้น คนฉลาดผู้มีมรณานุสสติและ รู้กฎไตรลักษณ์ ควรรีบเร่งประพฤติพรหมจรรย์ (ขุ.อุ.อ. ๔๒/๒๙๘)

๓. สุปปพุทธกุฏฐิสูตร ว่าด้วยชายโรคเรื้อนชื่อสุปปพุทธะ คือชายโรคเรื้อนชื่อ สุปปพุทธะได้ฟังธรรมจนบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว ประกาศตนเป็นอุบาสก ต่อมาเขาถูกโคขวิดเสียชีวิต ภิกษุทั้งหลายทูลถามพระผู้มีพระภาคถึงคติของเขา พระองค์ตรัสตอบว่าเขาเป็นโสดาบันพร้อมที่จะบรรลุสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และ อรหัตตมรรค ทรงตรัสเหตุที่ทำให้เขาเป็นโรคเรื้อนว่า ในชาติก่อนเขาถ่มน้ำลายแสดงความรังเกียจพระปัจเจกพุทธเจ้า แล้วทรงเปล่งอุทานแสดงโทษแห่งการไม่เว้นบาปและอานิสงส์แห่งการเว้นบาป (ขุ.อุ.อ. ๔๓/๓๑๔)

๔. กุมารกสูตร ว่าด้วยเด็กจับปลา คือทรงปรารภพวกเด็กที่กำลังจับปลาอยู่ ทรงเปล่งอุทานแสดงว่า ถ้ากลัวความทุกข์ ก็อย่าทำบาปกรรมทั้งในที่แจ้งและที่ลับ เพราะไม่มีใครจะพ้นจากผลแห่งบาปกรรมคือความทุกข์ได้

๕. อุโปสถสูตร ว่าด้วยอุโบสถ คือในวันอุโบสถวันหนึ่ง ขณะที่พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ ณ บุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี มีภิกษุสงฆ์แวดล้อม ท่านพระอานนทเถระ ทูลอาราธนาให้ทรงแสดงพระปาติโมกข์แก่ภิกษุทั้งหลาย แต่พระองค์ทรงนิ่ง ท่านพระอานนทเถระกราบทูลถึง ๒ ครั้ง ก็ทรงนิ่ง พอถึงครั้งที่ ๓ จึงตรัสว่าบริษัทไม่บริสุทธิ์ ทรงหมายถึงในบริษัทนั้นมีภิกษุผู้ทุศีลอยู่ด้วย ถ้าทรงแสดงพระปาติโมกข์ ศีรษะของภิกษุผู้ทุศีลจะแตกเป็น ๗ เสี่ยง ที่ไม่ทรงแสดงเพราะทรงมุ่งอนุเคราะห์ ภิกษุนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระจึงขอร้องให้ภิกษุนั้นลุกขึ้นออกไปเสีย ภิกษุนั้นถูกขอร้องถึง ๓ ครั้ง ก็ยังนิ่งอยู่อย่างนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระจึงฉุดแขนดึงออกไปนอกซุ้มประตูแล้วใส่กลอน กราบทูลว่าบริษัทบริสุทธิ์แล้ว พระผู้มีพระภาค จึงรับสั่งให้ภิกษุสงฆ์ทำอุโบสถ แสดงอาณาปาติโมกข์(สิกขาบทบัญญัติ) ทรงงดการแสดงโอวาทปาติโมกข์ที่ทรงแสดงมาเป็นเวลา ๒๐ ปี ทั้งนี้เพราะทรงปฏิบัติตามพุทธ-ประเพณีที่ว่า เมื่อใดพบว่าบริษัทไม่บริสุทธิ์ เมื่อนั้น พระพุทธเจ้าทุกพระองค์จะไม่ทรงทำอุโบสถและแสดงพระปาติโมกข์ในส่วนพุทธโอวาทอีกต่อไป แต่เพื่อมิให้อุโบสถขาดไป จึงทรงอนุญาตให้สงฆ์แสดงปาติโมกข์ในส่วนพุทธอาณาแทน

จากนั้นทรงแสดงว่า ธรรมวินัยมีธรรมน่าอัศจรรย์ ๘ ประการ เหมือนกับมหาสมุทรมีสิ่งน่าอัศจรรย์ ๘ ประการ ทรงเปล่งอุทานมีสาระสำคัญว่าภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้วปิดบังไว้ ย่อมเป็นเหตุให้ต้องอาบัติอื่น ๆ อีก แต่เมื่อเปิดคือแสดงอาบัติแก่ภิกษุอื่น ย่อมเป็นเหตุให้พ้นจากอาบัตินั้น และสังวรระวังต่อไปไม่ต้องอาบัติอื่น ๆ อีก (ขุ.อุ.อ. ๔๕/๓๒๗)

๖. โสณสูตร ว่าด้วยพระโสณเถระ คือท่านพระโสณเถระศิษย์ของท่านพระมหากัจจายนเถระ ผู้บรรพชาอุปสมบทแม้เพียง ๑ พรรษา ก็สามารถสาธยาย พระสูตร ณ เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคได้ถึง ๑๖ สูตร (ดูอัฏฐกวรรค สุตตนิบาต หน้า ๖๘๗-๗๓๔ ในเล่มนี้) พระองค์ตรัสถามท่านว่าไฉนจึงประมาทครองเรือนอยู่นาน ท่านกราบทูลว่า แท้จริงแล้ว ตนเห็นโทษในกามเป็นเวลานานแล้ว แต่เพราะการครองเรือนมีกิจที่จะต้องทำมาก จึงต้องอยู่ครองเรือนไปก่อน พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุนั้นเปล่งอุทานแสดงว่า บุคคลผู้เห็นโทษในกาม แม้จะอยู่เกี่ยวข้องในกามเป็นเวลานาน ก็ไม่ยึดติดในกามดุจหยดน้ำไม่ติดบนใบบัว เพราะพระ อริยบุคคลย่อมไม่ยินดีในบาป (ขุ.อุ.อ. ๔๖/๓๓๕)

๗. กังขาเรวตสูตร ว่าด้วยพระกังขาเรวตเถระ คือทรงปรารภท่านพระกังขา-เรวตเถระผู้กำจัดความสงสัยของตนได้ ทรงเปล่งอุทานแสดงว่า การข้ามพ้นความสงสัยได้นั้นเกิดขึ้นด้วยอริยมรรค (ขุ.อุ.อ. ๔๗/๓๓๘)

๘. สังฆเภทสูตร ว่าด้วยการทำสงฆ์ให้แตกกัน คือทรงปรารภการทำสงฆ์ให้แตกกันของพระเทวทัต ทรงทราบว่ากรรมที่พระเทวทัตทำนั้น จะเป็นเหตุให้เธอ ตกอเวจีมหานรกตลอดกาลนาน จึงทรงเปล่งอุทานว่า กรรมดี คนดีทำได้ง่าย แต่คนชั่วทำได้ยาก กรรมชั่ว คนชั่วทำได้ง่าย แต่พระอริยบุคคลทำได้ยาก (ดู ขุ.อุ.อ. ๔๘/๓๔๐ ประกอบ)

๙. สธายมานสูตร ว่าด้วยเด็กหนุ่มกล่าวถากถางผู้อื่น คือพระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นเหตุการณ์ที่เด็กหนุ่มเที่ยวกล่าวถากถางผู้อื่น จึงทรงเปล่งอุทานว่า การกระทำเช่นนั้นเป็นลักษณะของคนไร้สติ ถือตัวว่าเป็นบัณฑิต แต่โง่ไร้ยางอาย

๑๐. จูฬปันถกสูตร ว่าด้วยพระจูฬปันถกเถระ คือทรงปรารภท่านพระจูฬ-ปันถกเถระ แล้วทรงเปล่งอุทานแสดงถึงการมีกายสงบ และมีจิตตั้งมั่น เป็นที่มา แห่งการบรรลุคุณวิเศษชั้นสูงคืออนุปาทาปรินิพพาน (ขุ.อุ.อ. ๕๐/๓๔๓)

๖. ความหมายและสาระสำคัญของชัจจันธวรรค

ชัจจันธวรรค หมวดว่าด้วยผู้บอดโดยกำเนิด ชื่อวรรคนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตรที่ ๔-๖ ในวรรคนี้ ซึ่งมีพระสูตรทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระ สำคัญดังนี้

๑. อายุสังขาโรสสัชชนสูตร ว่าด้วยการปลงพระชนมายุสังขาร คือพระผู้มีพระภาคทรงตกลงพระทัยที่จะสละอายุสังขาร ทรงเปล่งอุทานประกาศการบรรลุถึง วิ

สังขารธรรม กล่าวคือนิพพานของพระองค์ โดยสละสังขารอย่างสิ้นเชิง (ขุ.อุ.อ. ๕๑/๓๕๒)

๒. สัตตชฏิลสูตร ว่าด้วยนักบวชพวกละ ๗ คน คือทรงปรารภเรื่องที่ราช-บุรุษของพระเจ้าปเสนทิโกศลปลอมเป็นนักบวชทำหน้าที่สายลับ ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าการกระทำเช่นนั้น เป็นเสมือนการหลอกลวงชาวโลกเพื่อปากท้องของตน นักบวชไม่ควรเป็นคนของใคร ไม่ควรมีผู้อื่นเป็นที่พึ่ง แต่ควรมีตนเป็นที่พึ่ง และไม่ควรแสดงธรรมเพราะต้องการทรัพย์ (ขุ.อุ.อ. ๕๒/๓๕๘)

๓. ปัจจเวกขณสูตร ว่าด้วยการพิจารณาอกุศลธรรมและกุศลธรรม คือ พระผู้มีพระภาคประทับนั่งพิจารณากิเลสที่ทรงละได้ และกุศลธรรมที่ทรงเจริญให้บริบูรณ์ ทรงเปล่งอุทานมีสาระสำคัญดังนี้ คือก่อนการบรรลุอรหัตตมัคคญาณ ยังมีกิเลส เช่น ราคะเป็นต้นอยู่ และธรรมที่ปราศจากโทษ เช่น ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นต้น ก็ยังไม่เจริญบริบูรณ์ แต่เมื่อบรรลุอรหัตตมัคคญาณแล้ว กิเลสทั้งหลายที่ถูกละได้สิ้นเชิง และธรรมที่ปราศจากโทษก็เจริญบริบูรณ์

อนึ่ง ในอดีตก่อนการตรัสรู้นั้น อริยมรรคที่เป็นเครื่องละกิเลสยังไม่เกิดแก่พระองค์ แม้ในปัจจุบันและอนาคต อริยมรรคนั้นก็ไม่เกิดแก่พระองค์อีกเช่นกัน เพราะไม่มีกิเลสที่จะต้องใช้อริยมรรคนั้นเป็นเครื่องละอีกต่อไป (ขุ.อุ.อ. ๕๓/๓๖๒)

๔-๖. ปฐมนานาติตถิยสูตร ทุติยนานาติตถิยสูตร และตติยนานาติตถิยสูตร ต่างว่าด้วยลัทธิแตกต่างกัน กล่าวคือต่างว่าด้วยลัทธิมิจฉาทิฏฐิเหมือนกัน แต่ต่างกันในรายละเอียด คือ

พระสูตรที่ ๔ ว่าด้วยอันตคาหิกทิฏฐิ ๑๐ ประการ ที่เป็นเหตุให้พวกสมณ-พราหมณ์และปริพาชกจำนวนมากต้องทะเลาะวิวาทกัน พวกภิกษุนำความกราบทูลพระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงแสดงธรรมเปล่งอุทานเปรียบเทียบสมณพราหมณ์ผู้มีลัทธิดังกล่าวว่าเสมือนพวกคนตาบอดคลำช้าง (ขุ.อุ.อ. ๕๔/๓๖๒-๓๖๘)

ส่วนพระสูตรที่ ๕-๖ ว่าด้วยมิจฉาทิฏฐิ ๑๖ ประการ มีลัทธิที่เชื่อว่าอัตตาและโลกเที่ยง คำว่า “อัตตา และ โลก” มีความหมายหลายนัย เช่น นัยที่ ๑ อัตตาและ โลก หมายถึงขันธ์ ๕ นัยที่ ๒ อัตตา หมายถึงอหังการวัตถุคือเหตุให้เกิดมานะว่า เป็นเรา โลก หมายถึงมมังการวัตถุคือเหตุให้เกิดตัณหาว่าเป็นของเรา เป็นต้น (ดู ขุ.อุ.อ. ๕๕/๓๖๙) ในพระสูตรที่ ๕-๖ นี้ พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานแสดงว่า เพราะสัตว์ทั้งหลายยึดมั่นมิจฉาทิฏฐิเหล่านี้ จึงไม่บรรลุนิพพาน มัวจมอยู่ในโอฆะ ๔ ประการ คือ กาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชา ไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏไปได้ (ขุ.อุ.อ. ๕๕/๓๗๐)

๗. สุภูติสูตร ว่าด้วยพระสุภูติเถระ คือทรงเปล่งอุทานปรารภการเข้าอรหัตตผล-สมาบัติและอนุปาทิเสสนิพพานของท่านพระสุภูติเถระ มีใจความว่า ผู้กำจัดวิตกได้ และล่วงพ้นกิเลสทั้งหลายได้อย่างสิ้นเชิง ย่อมไม่หวนกลับมาเกิดอีก

๘. คณิกาสูตร ว่าด้วยหญิงโสเภณี คือทรงปรารภพวกนักเลงหญิงที่กำหนัดยินดีหญิงโสเภณี เป็นเหตุให้ต้องทะเลาะวิวาทกันบ้าง ทำร้ายกันจนบาดเจ็บถึง

ตายบ้าง ทรงเปล่งอุทานมีใจความว่า ความกำหนัดยินดีในกามคุณ ๕ มีโทษ คือ ก่อความทะเลาะวิวาทและความฉิบหายทั้งมวล เป็นข้อปฏิบัติสุดโต่งอย่างหนึ่ง (กาม-สุขัลลิกานุโยค) และการประพฤติวัตรเคร่งครัด มีโทษ คือทำตนให้เดือดร้อน เป็น ข้อปฏิบัติสุดโต่งอย่างหนึ่ง (อัตตกิลมถานุโยค) แต่ผู้ปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา ย่อมพ้นจากวัฏฏะ

๙. อุปาติธาวันติสูตร ว่าด้วยแมลงบินเข้ากองไฟ คือทรงเปล่งอุทานแสดงว่า บุคคลผู้ถูกมิจฉาทิกฐิครอบงำ พอกพูนตัณหาและทิฏฐิ ย่อมตกไปสู่หลุมถ่านเพลิง คือ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ เหมือนแมลงบินเข้ากองไฟ ถึงความย่อยยับฉะนั้น (ขุ.อุ.อ. ๕๙/๓๘๒)

๑๐. อุปปัชชันติสูตร ว่าด้วยแสงหิ่งห้อยกับแสงอาทิตย์ คือทรงปรารภการอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้าว่าเป็นเหตุให้พวกเดียรถีย์ต้องอับเฉาหมดความรุ่งเรือง มีลาภ- สักการะน้อย ทรงเปล่งอุทานแสดงเปรียบเทียบว่าเหมือนการโคจรขึ้นของดวงอาทิตย์ เป็นเหตุให้หิ่งห้อยที่ส่องแสงอยู่ยามราตรีต้องอับแสงไป

๗. ความหมายและสาระสำคัญของจูฬวรรค

จูฬวรรค หมวดว่าด้วยเรื่องเล็กน้อย ชื่อวรรคนี้ตั้งตามระเบียบการจัดหมวดหมู่ กล่าวคือพระสูตรที่มีนิทานสั้น ๆ ท่านก็รวบรวมมาไว้ในหมวดเดียวกัน ให้ชื่อว่า จูฬวรรค มี ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑-๒. ปฐมลกุณฏกภัททิยสูตร และทุติยลกุณฏกภัททิยสูตร ต่างว่าด้วยพระลกุณฏกภัททิยเถระ แต่มีสาระต่างกัน กล่าวคือพระสูตรที่ ๑ ท่านพระสารีบุตร-เถระ แสดงธรรมแก่ท่านพระลกุณฏกภัททิยเถระจนได้บรรลุอรหัตตผล พระผู้มี พระภาคทรงเปล่งอุทานแสดงสภาวะจิตที่บรรลุอรหัตตผลของท่าน พระสูตรที่ ๒ มีเนื้อหาต่อเนื่องจากพระสูตรที่ ๑ กล่าวคือท่านพระสารีบุตรเถระยังแสดงธรรมแก่ท่านพระลกุณฏกภัททิยเถระต่อไป เพราะเข้าใจว่าท่านยังเป็นพระเสขะอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุนั้นแล้ว ทรงเปล่งอุทานแสดงสภาวะจิตที่สิ้นทุกข์ของท่านพระลกุณฏก-ภัททิยเถระ

๓-๔. ปฐมสัตตสูตร และทุติยสัตตสูตร ต่างว่าด้วยสัตว์ที่ติดอยู่ในกาม คือทรงปรารภหมู่มนุษย์ผู้หมกมุ่นในกามแล้ว ทรงเปล่งอุทานแสดงโทษแห่งกามและกิเลส ทั้งหลาย (ขุ.อุ.อ. ๖๓/๓๙๐,๖๔/๓๙๓)

๕. อปรลกุณฏกภัททิยสูตร ว่าด้วยพระลกุณฏกภัททิยเถระ อีกสูตรหนึ่ง คือ ทรงปรารภพระลกุณฏกภัททยเถระผู้มีร่างกายค่อมเตี้ย ไม่น่าดู ถูกพวกภิกษุผู้ยังเป็น ปุถุชนดูหมิ่น ทรงเปล่งอุทานชักชวนให้ดูรถที่มีส่วนประกอบอันไม่มีโทษ มีหลังคาขาว มีเพลาเดียว ไม่มีทุกข์ แล่นไปถึงที่หมาย ตัดกระแส ไม่มีเครื่องผูก

ความหมายแห่งพุทธอุทานนั้น ดังนี้ รถ หมายถึงร่างกาย ส่วนประกอบอันไม่มีโทษ หมายถึงอรหัตตผลศีล หลังคาขาว หมายถึงอรหัตตผลวิมุตติ เพลาเดียว หมายถึงสติ (ขุ.อุ.อ. ๖๕/๓๙๖)

๖. ตัณหาสังขยสูตร ว่าด้วยความสิ้นไปแห่งตัณหา คือทรงปรารภการพิจารณาความสิ้นตัณหาของท่านพระอัญญาโกณฑัญญเถระแล้ว ทรงเปล่งอุทาน แสดงว่าพระอริยบุคคลผู้ปราศจากกิเลสมีอวิชชา เป็นต้น ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่ ยกย่องของเทวดาและพรหม (ขุ.อุ.อ. ๖๖/๓๙๗-๓๙๘)

๗. ปปัญจักขยสูตร ว่าด้วยความสิ้นไปแห่งกิเลสเครื่องเนิ่นช้า คำว่า "กิเลสเครื่องเนิ่นช้า" หมายถึงกิเลสที่เป็นเหตุให้สัตว์ดำรงอยู่ในวงจรแห่งสังสารวัฏตลอดกาลนาน กิเลสนั้น คือ ราคะ โทสะ โมหะ ตัณหา ทิฏฐิ และมานะ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานแสดงคุณสมบัติของมุนี คือปราศจากกิเลสเครื่องเนิ่นช้า ก้าวพ้นที่ต่อคือตัณหาและทิฏฐิได้ ถอนลิ่มสลักคืออวิชชาได้ (ขุ.อุ.อ. ๖๗/๔๐๐)

๘. กัจจานสูตร ว่าด้วยพระมหากัจจานเถระ คือทรงปรารภท่านพระมหา- กัจจานเถระผู้นั่งสมาธิพิจารณากายคตาสติ ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าวิธีเจริญสติ-ปัฏฐาน ๔ โดยมีฌานเป็นพื้นฐาน เป็นวิธีที่ข้ามพ้นตัณหา (ขุ.อุ.อ. ๖๘/๔๐๑)

๙. อุทปานสูตร ว่าด้วยบ่อน้ำ คือเมื่อคราวที่พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกถึงหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อถูนคาม แคว้นมัลละ ได้มีพวกพราหมณ์และคหบดีชาวบ้าน ถูนคามผู้ไม่เลื่อมใสพระรัตนตรัย พากันใช้หญ้าและแกลบถมบ่อน้ำจนเต็มเพื่อจะไม่ให้พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ได้น้ำดื่ม แต่ด้วยพระฤทธานุภาพของพระองค์ ทำให้มีน้ำใสสะอาดไหลซึมขังอยู่จนเต็มบ่อ พัดพาหญ้าและแกลบออกไป

พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุนั้นแล้ว ทรงเปล่งอุทานแสดงถึงความสำเร็จสมปรารถนาโดยปราศจากการอธิษฐาน เพราะตัดตัณหาได้แล้ว (ขุ.อุ.อ. ๖๙/๔๐๘)

๑๐. อุเทนสูตร ว่าด้วยพระราชวังของพระเจ้าอุเทนถูกไฟเผา คือตรัสตอบคำทูลถาม ของภิกษุทั้งหลายถึงคติ และภพของหญิง ๕๐๐ คน มีพระนางสามาวดีเป็นหัวหน้า ซึ่งเสียชีวิตในเหตุการณ์ที่พระราชวังของพระเจ้าอุเทนถูกไฟเผาว่า พวกเธอเป็นโสดาบัน ก็มี เป็นสกทาคามีก็มี เป็นอนาคามีก็มี ทรงเปล่งอุทานมีสาระสำคัญ ดังนี้ คนพาลผู้ถูกอุปธิ ๓ ประการ คือ (๑) อุปธิคือกาม (๒) อุปธิคือกิเลส (๓) อุปธิคือขันธ์ ย่อม เข้าใจว่าสรรพสิ่งยั่งยืน แต่ผู้รู้ย่อมปราศจากกิเลสเครื่องกังวล (ขุ.อุ.อ. ๗๐/๔๐๙-๔๑๔)

๘. ความหมายและสาระสำคัญของปาฏลิคามิยวรรค

ปาฏลิคามิยวรรค หมวดว่าด้วยปาฏลิคาม ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อและสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๖ ในวรรคนี้ ซึ่งมีพระสูตรทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑-๔. ปฐมนิพพานปฏิสังยุตตสูตร ทุติยนิพานปฏิสังยุตตสูตร ตติยนิพพานปฏิสังยุตตสูตร และจตุตถนิพพานปฏิสังยุตตสูตร ต่างว่าด้วยธรรมที่เกี่ยวกับ นิพพาน คือพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมและเปล่งอุทานเรื่องนิพพานเหมือนกัน แต่มีสาระรายละเอียดแห่งพุทธอุทานแตกต่างกัน ดังนี้

พระสูตรที่ ๑ ตรัสถึงอายตนะ กล่าวคือนิพพาน ว่าเป็นสภาวะที่สิ้นสุดแห่งทุกข์ ปราศจากกามภพ รูปภพ และอรูปภพ (ขุ.อุ.อ. ๗๑/๔๑๕-๔๒๐)

พระสูตรที่ ๒ ตรัสถึงนิพพานว่าเป็นสภาวะที่บุคคลเห็นได้ยาก ปราศจากตัณหา ไม่มีกิเลสเครื่องกังวลแก่ผู้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยอริยมัคคปัญญา (ขุ.อุ.อ. ๗๒/๔๒๑)

พระสูตรที่ ๓ ตรัสถึงนิพพานว่าเป็นสภาวะที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นสภาวะที่ถอนกิเลส และสลัดวัฏฏทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง (ขุ.อุ.อ. ๗๓/๔๒๑-๔๒๔)

พระสูตรที่ ๔ ตรัสถึงนิพพานว่าเป็นสภาวะที่ละตัณหาได้อย่างสิ้นเชิงด้วยอริยมรรค (ขุ.อุ.อ. ๗๔/๔๒๕)

๕. จุนทสูตร ว่าด้วยนายจุนทกัมมารบุตร คือพระสูตรที่กล่าวถึงเหตุการณ์ ที่พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์จำนวนมาก เสด็จจาริกไปถึงเมืองปาวา แคว้น มัลละ ได้ถวายภัตตาหารชื่อว่าสูกรมัททวะแด่พระผู้มีพระภาค คำว่า สูกรมัททวะ มีความหมายหลายนัย คือ (๑) หมายถึงเนื้อสุกรทั่วไปที่อ่อนนุ่ม (๒) หมายถึง หน่อไม้ชนิดหนึ่งที่สุกรชอบแทะดุน (๓) หมายถึงเห็ดชนิดหนึ่งที่เกิดในถิ่นที่สุกรแทะดุน (๔) หมายถึงรสอาหารชนิดหนึ่ง (ดู ขุ.อุ.อ. ๗๕/๔๒๗) เมื่อพระองค์เสวยพระ กระยาหารสูกรมัททวะแล้ว ทรงพระประชวร จึงเสด็จไปยังกรุงกุสินารา ต่อมาได้ตรัสสั่งท่านพระอานนทเถระให้ปลอบใจนายจุนทะว่า อย่าได้เดือดร้อนเศร้าโศก เสียใจว่าตนเป็นเหตุให้พระองค์ต้องประชวร แต่ให้ถือเป็นลาภ เป็นโชคที่ได้ถวายอาหารบิณฑบาตมื้อสุดท้ายแด่พระองค์ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน เพราะถือเป็นเหตุให้ได้รับอานิสงส์มาก ทรงเปล่งอุทานมีใจความว่า ผู้ให้ทานชื่อว่าเพิ่มพูนบุญ ผู้มีศีล มีปัญญา ไม่ก่อเวร ย่อมละบาปได้

๖. ปาฏลิคามิยสูตร ว่าด้วยอุบาสกชาวปาฏลิคาม คือพระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์เสด็จจาริกมาถึงปาฏลิคาม แคว้นมคธ ในเวลาเช้าได้เสด็จเข้าสู่อาคาร ที่พักกลางหมู่บ้านปาฏลิคามตามคำอาราธนาของพวกอุบาสก ชาวบ้านปาฏลิคาม ได้ทรงแสดงโทษแห่งศีลวิบัติ ๕ ประการ และอานิสงส์แห่งศีลสมบัติ ๕ ประการ (ดูรายละเอียดหน้า ๓๓๒) ต่อมาภายหลังได้เสด็จไปยังที่พักของสุนีธะและวัสสการะมหาอำมาตย์ ตามคำกราบทูลอาราธนาเพื่อทรงรับภัตตาหาร ทรงอนุโมทนาว่าบัณฑิตผู้เลี้ยงดูท่านผู้มีศีล สำรวม ประพฤติพรหมจรรย์ อุทิศทักษิณาแก่เหล่า เทวดาในสถานที่ที่ตนอยู่ ย่อมประสพความเจริญทุกเมื่อ จากนั้นจึงเสด็จกลับ ขณะที่เสด็จกลับนั้นได้ทอดพระเนตรเห็นหมู่คนกำลังข้ามฟากด้วยเรือ แพ หรือทุ่น ทรงเปล่งอุทานมีสาระสำคัญว่า นักปราชญ์ทั้งหลายคือพระพุทธเจ้าและเหล่าพระสาวก ผู้มีอริยมัคคญาณ ย่อมข้ามถึงฝั่งโน้นคือนิพพานได้โดยมิต้องใช้เรือ แพ หรือทุ่น แต่คนอีกพวกหนึ่งกำลังสาละวนผูกแพหรือทุ่นอยู่ (วิ.ม. (แปล) ๕/๒๘๕-๒๘๖/๙๗-๑๐๓, ที.ม. (แปล) ๑๐/๑๔๘-๑๕๔/๙๒-๙๘, ขุ.อุ.อ. ๗๖/๔๕๑-๔๕๒)

๗. ทวิธาปถสูตร ว่าด้วยทางสองแพร่ง คือทรงปรารภท่านพระนาคสมาละ พระปัจฉาสมณะผู้เลือกทางเดินผิด เป็นเหตุให้โจรทำร้าย คือมีเรื่องเล่าว่า ท่านตามเสด็จพระผู้มีพระภาคจนถึงทางสองแพร่ง ได้กราบทูลเชิญพระผู้มีพระภาคให้เสด็จไปทางหนึ่ง แต่พระองค์ตรัสว่า ควรไปอีกทางหนึ่ง ท่านก็ยังทูลรบเร้าให้เสด็จไปตามทางที่ตนต้องการจะไป เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงยืนยันพระดำรัสเดิม ท่านจึงวางบาตรและจีวรของพระผู้มีพระภาคไว้ แล้วเดินจากพระองค์ไปตามทางที่ตนปรารถนา ระหว่างทางได้ถูกโจรรุมทำร้าย ทุบบาตร ฉีกผ้าสังฆาฏิ จึงกลับมากราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงปรารภเหตุนั้น จึงทรงเปล่งอุทานแสดงว่า บัณฑิตแม้จะอยู่ร่วมกับคนพาลมีปัญญาทราม ก็ละเว้นความประพฤติเยี่ยงคนพาล สามารถรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยอริยมัคคญาณได้ (ขุ.อุ.อ. ๗๗/๔๕๔)

๘. วิสาขาสูตร ว่าด้วยนางวิสาขา คือทรงปรารภนางวิสาขาผู้เศร้าโศกเสียใจเพราะหลานตาย ทรงให้สตินางว่า ผู้มีสิ่งเป็นที่รัก ย่อมมีทุกข์ มีสิ่งเป็นที่รักมากก็มีทุกข์มาก มีสิ่งเป็นที่รักน้อยก็มีทุกข์น้อย ทรงเปล่งอุทานมีใจความว่าความโศก คร่ำครวญ และความทุกข์ ย่อมเกิดขึ้นจากสิ่งเป็นที่รัก เมื่อไม่มีรัก ก็ไม่มีความโศก คร่ำครวญ และความทุกข์ ดังนั้น เมื่อไม่ต้องการเศร้าโศก จึงไม่ควรยึดถือสิ่งเป็นที่รัก

๙-๑๐. ปฐมทัพพสูตร และทุติยทัพพสูตร ต่างว่าด้วยพระทัพพมัลลบุตร-เถระ คือทรงปรารภการปรินิพพานของท่านพระทัพพมัลลบุตรเถระ แต่มีเนื้อหาสาระแห่งพุทธอุทานต่างกัน คือ

พระสูตรที่ ๙ ทรงเปล่งอุทานแสดงสภาวะแห่งอนุปาทาปรินิพพาน กล่าวคือการปรินิพพานโดยไม่มีขันธ์ ๕ เหลืออยู่

พระสูตรที่ ๑๐ ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าการปรินิพพานของพระอรหันต์เป็นภาวะที่ปราศจากคติ ดุจไฟที่สิ้นเชื้อดับไป ไม่มีใครรู้ได้ว่า ไฟอยู่ที่ไหน

อิติวุตตกะ

ความหมายและใจความสำคัญของอิติวุตตกะ

อิติวุตตกะ หมายถึงหมวดพระสูตรที่มีคำขึ้นต้นด้วยคำว่า “วุตฺตำ เหตำ ภควตา” แปลว่า “แท้จริงพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว” ซึ่งเป็นคำกล่าวอ้างอิงที่ท่านพระอานนทเถระกล่าวไว้ในคราวสังคายนาครั้งที่ ๑ เป็นนิทานวจนะ แต่มิได้ปรารภบุคคล สถานที่ เวลา หรือเหตุการณ์อื่นใดของเรื่อง เป็นเนื้อหาสาระที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เป็นองค์ที่ ๖ ในนวังคสัตถุศาสน์ เป็นหมวด พระสูตรที่รวบรวมธรรมขันธ์ประเภทเล็กน้อยในพระธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ เป็นหมวดพระสูตรที่มีเอกลักษณ์เหมือนกันทุกสูตร คือ มีพระพุทธดำรัสประเภทเวยยากรณะเป็นความนำเข้าสู่พระพุทธดำรัสประเภทคาถา โดยมีคำนิคมวจนะ คือ “เอตมตฺถำ ภควา อโวจ” แปลว่า “พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้ว” และคำอ้างอิง คือ “ตตฺเถตำ อิติ วุจฺจติ” แปลว่า “ในพระสูตรนั้น จึงตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า” ทั้ง ๒ คำนี้ เป็นคำเชื่อมความระหว่างเวยยากรณะกับคาถา คำท้าย

ของคำเชื่อมความ คือ “อิติ วุจฺจติ” นี้เองเป็นที่มาของหมวดพระสูตรที่มีชื่อว่า อิติวุตตกะ มีพระสูตรทั้งหมด ๑๑๒ สูตร จัดเป็นนิบาตได้ ๔ นิบาต คือ เอกกนิบาต ทุกนิบาต ติกนิบาต และจตุกกนิบาต มีสาระสำคัญของแต่ละนิบาต ดังต่อไปนี้

ความหมายและสาระสำคัญของแต่ละนิบาตในอิติวุตตกะ

๑. ความหมายและสาระสำคัญของเอกกนิบาต

เอกกนิบาต หมายถึงหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๑ ประการ มีพระสูตร ๒๗ สูตร จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๓ วรรค คือ (๑) ปฐมวรรค (๒) ทุติยวรรค (๓) ตติยวรรค แต่ละวรรคมีสาระสำคัญ ดังนี้

๑.๑ ปฐมวรรค

ปฐมวรรค หมวดที่ ๑ ว่าด้วยธรรม ๑๐ ประการ คือ (๑) โลภะ (๒) โทสะ (๓) โมหะ (๔) โกธะ (๕) มักขะ (๖) มานะ (๗) การกำหนดรู้ธรรมทั้งปวง มีขันธ์ ๕ เป็นต้น (๘) การกำหนดรู้มานะ (๙) การกำหนดรู้โลภะ (๑๐) การกำหนดรู้โทสะ แต่ละประการเป็นชื่อของพระสูตร รวมเป็น ๑๐ สูตร

พระสูตร ๖ สูตรแรก คือ (๑) โลภสูตร (๒) โทสสูตร (๓) โมหสูตร (๔) โกธสูตร (๕) มักขสูตร และ (๖) มานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองผลคือความเป็น อนาคามีบุคคลแก่ภิกษุผู้ละธรรมที่เป็นชื่อของพระสูตรได้

พระสูตร ๔ สูตรหลัง คือ (๗) สัพพปริญญาสูตร (๘) มานปริญญาสูตร (๙) โลภปริญญาสูตร และ (๑๐) โทสปริญญาสูตร ตรัสเรียกภิกษุผู้กำหนดรู้และละกิเลสนั้น ๆ ได้ว่า เป็นผู้ควรสิ้นทุกข์ ไม่ต้องหวนกลับมาเกิดในโลกนี้อีก

๑.๒ ทุติยวรรค

ทุติยวรรค หมวดที่ ๒ ว่าด้วยธรรม ๑๐ ประการ มีปรากฏในพระสูตรละ ๑ ประการ ตามเกณฑ์ของเอกกนิบาต จึงมีพระสูตรรวม ๑๐ สูตร ธรรม ๑๐ ประการ นั้น คือ (๑) การกำหนดรู้โมหะ (๒) การกำหนดรู้โกธะ (๓) การกำหนดรู้มักขะ (๔) ธรรมเครื่องกางกั้นคืออวิชชา (๕) สังโยชน์คือตัณหา (๖) โยนิโสมนสิการ (๗) ความมีมิตรดี (๘) สังฆเภท (๙) สังฆสามัคคี (๑๐) ความมีจิตถูกประทุษร้าย

ธรรม ๕ ประการแรก และ ๓ ประการสุดท้าย เป็นชื่อของพระสูตร คือ (๑) โมหปริญญาสูตร (๒) โกธปริญญาสูตร (๓) มักขปริญญาสูตร (๔) อวิชชา- นีวรณสูตร (๕) ตัณหาสังโยชนสูตร ... (๘) สังฆเภทสูตร (๙) สังฆสามัคคีสูตร (๑๐) ปทุฏฐจิตตสูตร พระสูตรที่ ๑-๓ ตรัสเรียกภิกษุผู้กำหนดรู้ว่าเป็นผู้ควรสิ้นทุกข์ ไม่ต้องหวนกลับมาเกิดในโลกนี้อีก ส่วนพระสูตรที่ ๔ ตรัสว่า อวิชชาเป็นธรรม เครื่องกางกั้น พระสูตรที่ ๕ ตรัสว่า ตัณหาเป็นเหตุให้สัตว์ท่องเที่ยวไปตลอดกัป พระสูตรที่ ๘ ตรัสว่า สังฆเภท เป็นเหตุก่อทุกข์แก่หมู่มนุษย์ และเทวดา พระสูตร ที่ ๙ ตรัสว่า สังฆสามัคคีเป็นเหตุก่อสุขแก่มนุษย์และเทวดา และพระสูตรที่ ๑๐ ตรัสว่า ความมีจิตถูกประทุษร้าย กล่าวคือขุ่นมัวด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น เป็นเหตุ ให้ตกนรก

ส่วนพระสูตรที่ ๖-๗ คือ ปฐมเสขสูตร และทุติยเสขสูตร มิได้ใช้ธรรมประจำสูตรเป็นชื่อของพระสูตร กล่าวคือ ปฐมเสขสูตร ตรัสถึงธรรมคือโยนิโสมนสิการ ทุติยเสขสูตร ตรัสถึงธรรมคือความมีมิตรดี ธรรม ๒ ประการ ใน ๒ สูตรนี้เป็นเหตุ ให้บรรลุอรหัตตผลและนิพพาน

๑.๓ ตติยวรรค

ตติยวรรค หมวดที่ ๓ ว่าด้วยธรรม ๗ ประการมีปรากฏในพระสูตรละ ๑ ประการ ตามเกณฑ์ของเอกกนิบาต จึงมีพระสูตร ๗ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑. ปสันนจิตตสูตร ว่าด้วยบุคคลผู้มีจิตเลื่อมใส คือพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้มีจิตเลื่อมใสในพระรัตนตรัย และเชื่อผลของกรรม เมื่อตายแล้วย่อมไปเกิดในสวรรค์

๒. เมตตสูตร ว่าด้วยการเจริญเมตตา คือตรัสว่า เมตตาภาวนามีผลให้เกิดในพรหมโลกและเทวโลก หรือเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในมนุษยโลก สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ

๓. อุภยัตถสูตร ว่าด้วยประโยชน์ทั้งสอง คือตรัสว่า ผู้ไม่ประมาทในกุศลธรรม ทั้งหลาย ย่อมได้รับประโยชน์ทั้งในภพนี้และภพหน้า

๔. อัฏฐิปุญชสูตร ว่าด้วยร่างกระดูก คือตรัสว่า กระดูกของคนคนเดียวที่เวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ถ้ามีคนรวบรวมมากองไว้ไม่ให้สูญหายไป ก็จะมีขนาดใหญ่โตเท่าภูเขาเวปุลละ ทรงแสดงว่าการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏนั้นเป็นความทุกข์ บุคคลจะพ้นทุกข์ หยุดการเวียนว่ายตายเกิดนั้นได้ ก็ต่อเมื่อเห็นอริยสัจ ๔ เป็นโสดาบันขึ้นไป หากจะเวียนว่ายตายเกิดอีกก็ไม่เกิน ๗ ชาติ (ดู ขุ.อิติ.อ. ๒๔/๙๘ ประกอบ)

๕. มุสาวาทสูตร ว่าด้วยการกล่าวเท็จ คือตรัสว่า เมื่อบุคคลกล้าที่จะล่วงละเมิดธรรมประการหนึ่งคือวจีสัจจะ มีเจตนาประพฤติสัมปชานมุสาวาท(การกล่าวเท็จทั้งที่รู้อยู่) บาปกรรมอื่น ๆ ที่เขาจะไม่กล้าทำนั้นย่อมไม่มี (ขุ.อิติ.อ. ๒๕/๙๙)

๖. ทานสูตร ว่าด้วยการให้ คือตรัสว่า การกำจัดมลทินคือความตระหนี่ด้วยการถวายทานแก่บุญเขตคือพระอริยบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณมีศีลเป็นต้น เป็นเหตุให้บุคคลเมื่อตายแล้วย่อมไปเกิดในสวรรค์ (ขุ.อิติ.อ. ๒๖/๑๐๑)

๗. เมตตาภาวนาสูตร ว่าด้วยการเจริญเมตตา คือตรัสว่า การเจริญเมตตา-เจโตวิมุตติ เป็นเหตุให้มีอานิสงส์มากกว่าการบำเพ็ญบุญทั้งหลาย

๒. ความหมายและสาระสำคัญของทุกนิบาต

ทุกนิบาต หมายถึงหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๒ ประการ มีพระสูตร ๒๒ สูตร จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๒ วรรค คือ (๑) ปฐมวรรค (๒) ทุติยวรรค แต่ละวรรคมีสาระสำคัญดังนี้

๒.๑ ปฐมวรรค

ปฐมวรรค หมวดที่ ๑ มีพระสูตร ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑. ทุกขวิหารสูตร ว่าด้วยธรรมเครื่องอยู่เป็นทุกข์ คือตรัสว่า ธรรม ๒ ประการ คือ (๑) ความไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย (๒) ความไม่รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร เป็นเหตุให้อยู่เป็นทุกข์ อึดอัด คับแค้น กระวนกระวายในปัจจุบัน หลังจากตายแล้วย่อมไปสู่ทุคติ

๒. สุขวิหารสูตร ว่าด้วยธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข คือตรัสว่า ธรรม ๒ ประการ คือ (๑) ความคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย (๒) ความรู้จักประมาณในการบริโภค อาหาร เป็นเหตุให้อยู่เป็นสุข ไม่อึดอัด ไม่คับแค้น ไม่กระวนกระวายในปัจจุบัน หลังจากตายแล้วย่อมไปสู่สุคติ

๓. ตปนียสูตร ว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้เดือดร้อน คือตรัสว่า ธรรม ๒ ประการ คือ (๑) การไม่ได้ทำความดี (๒) การทำแต่ความชั่ว เป็นเหตุให้เดือดร้อน

๔. อตปนียสูตร ว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้ไม่เดือดร้อน มีนัยตรงกันข้ามกับ ตปนียสูตร

๕-๖. ปฐมสีลสูตร และทุติยสีลสูตร ต่างว่าด้วยศีลและทิฏฐิ แต่มีนัยตรงกันข้าม คือ ปฐมสีลสูตร ตรัสว่า ศีลวิบัติและมิจฉาทิฏฐิเป็นเหตุให้ตกนรก ทุติยสีลสูตร ตรัสว่า ศีลสมบัติและสัมมาทิฏฐิ เป็นเหตุให้ไปเกิดในสวรรค์

๗. อาตาปีสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้ไม่มีความเพียร คือตรัสว่า ผู้ที่ไม่มีความเพียรและไม่มีโอตตัปปะ ไม่อาจจะตรัสรู้หรือบรรลุนิพพานได้

๘-๙. ปฐมนกุหนสูตร และทุติยนกุหนสูตร ต่างว่าด้วยการไม่หลอกลวง คือ ตรัสว่า ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์มิใช่มีจุดประสงค์จะหลอกลวงประชาชน แต่มีจุดประสงค์ ๒ ประการเหมือนกัน ต่างกันเพียงข้อธรรมที่เป็นจุดประสงค์เท่านั้น กล่าวคือ พระสุตรที่ ๘ มีจุดประสงค์เพื่อ (๑) สังวร(การสำรวม) (๒) ปหานะ(การละ) พระสูตรที่ ๙ มีจุดประสงค์เพื่อ (๑) ความรู้ยิ่ง (๒) ความรอบรู้

๑๐. โสมนัสสสูตร ว่าด้วยโสมนัส คือตรัสว่า ธรรม ๒ ประการ ได้แก่ (๑) ความมีสังเวคธรรม กล่าวคือความมีสโหตตัปปญาณ(ญาณที่เกิดขึ้นพร้อมกับโอตตัปปะ) ในชาติ ชรา เป็นต้น (๒) ความเพียรโดยแยบคาย

ธรรมทั้ง ๒ ประการนี้ เป็นเหตุให้มีโสมนัสและสิ้นอาสวะ (ขุ.อิติ.อ. ๓๗/๑๓๑)

๒.๒ ทุติยวรรค

ทุติยวรรค หมวดที่ ๒ มีพระสูตร ๑๒ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑. วิตักกสูตร ว่าด้วยวิตก คือตรัสวิตก ๒ ประการ ได้แก่ (๑) เขมวิตก หมายถึงความตรึกที่ประกอบด้วยเมตตา กรุณา และมุทิตา หรือหมายถึง อพยาบาทวิตก และอวิหิงสาวิตก (๒) วิเวกวิตก หมายถึงกายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก หรือหมายถึงตทังควิเวก วิกขัมภนวิเวก สมุจเฉทวิเวก ปฏิปัสสัทธิวิเวกและนิสสรณวิเวกได้เกิดแก่พระองค์ จากนั้นทรงสอนให้ภิกษุยินดีพอใจความสงัด และความไม่เบียดเบียนเพื่อทำให้เขมวิตกและวิเวกวิตกเกิดขึ้นแก่ตน (ขุ.อิติ.อ. ๓๘/๑๖๔-๑๖๘)

๒. เทสนาสูตร ว่าด้วยธรรมเทศนา คือทรงแสดงธรรมเทศนา ๒ ประการ ได้แก่ (๑) ให้ผู้ฟังเห็นบาปว่าเป็นบาป (๒) เมื่อเห็นบาปว่าเป็นบาปแล้วให้เบื่อหน่าย คลายกำหนัด ปลดเปลื้องตนให้พ้นจากบาปนั้นเสีย ก็จะพ้นจากทุกข์ได้

๓. วิชชาสูตร ว่าด้วยวิชชา คือตรัสว่า อวิชชาเป็นหัวหน้าแห่งอกุศลธรรมทั้งปวง มีอหิริกะ และอโนตตัปปะ เป็นต้น ส่วนวิชชาเป็นหัวหน้าแห่งกุศล มีหิริและโอตตัปปะ เป็นต้น ดังนั้น ภิกษุควรละฉันทะ โลภะ และอวิชชาเสีย ทำวิชชาให้เจริญ จึงจะพ้นทุคติ

๔. ปัญญาปริหีนสูตร ว่าด้วยสัตว์ที่เสื่อมจากปัญญา คือตรัสว่า ผู้เสื่อมจากอริยปัญญาย่อมได้รับผลคือความทุกข์ ส่วนผู้เจริญด้วยอริยปัญญา ย่อมได้รับผลคือความสุข

๕. สุกกธัมมสูตร ว่าด้วยธรรมฝ่ายขาว คือตรัสว่า สุกกธรรม ๒ ประการ ได้แก่ (๑) หิริ (๒) โอตตัปปะ เป็นธรรมคุ้มครองโลกให้อยู่เป็นสุข ถ้าโลกปราศจากธรรม ๒ ประการนี้ โลกก็จะได้รับผลคือความเดือดร้อน

๖. อชาตสูตร ว่าด้วยธรรมชาติที่ไม่เกิด คือตรัสว่า ธรรม ๒ ประการ ได้แก่ (๑) ธรรมชาติที่เกิด (๒) ธรรมชาติที่ไม่เกิด ในธรรมชาติ ๒ ประการนั้น ภิกษุผู้สลัดความยินดีในอาหารและตัณหาเสียได้ จะบรรลุธรรมชาติที่ไม่เกิดกล่าวคือนิพพาน

๗. นิพพานธาตุสูตร ว่าด้วยนิพพานธาตุ คือตรัสว่า นิพพานธาตุมี ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ธาตุคือการดับกิเลสยังมีเบญจขันธ์เหลืออยู่ (๒) อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ธาตุคือการดับกิเลสพร้อมทั้งเบญจขันธ์

๘. ปฏิสัลลานสูตร ว่าด้วยการหลีกเร้น คือตรัสว่า การหลีกเร้น กล่าวคือการเจริญสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นเหตุให้ได้รับผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผล หรืออนาคามิผล

๙. สิกขานิสังสสูตร ว่าด้วยผู้มีสิกขาเป็นอานิสงส์ คือตรัสว่า ภิกษุผู้ประพฤติ ไตรสิกขามุ่งสู่วิมุตติเป็นแก่นสาร และเจริญสติปัฏฐาน ๔ ย่อมบรรลุผล ๒ อย่าง คือ อรหัตผล หรืออนาคามิผล

๑๐. ชาคริยสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้ตื่นอยู่ คือตรัสว่า ภิกษุผู้มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะอยู่เสมอ ย่อมสามารถละชาติและชราไปได้

๑๑. อาปายิกสูตร ว่าด้วยคนผู้จะเกิดในอบาย คือทรงแสดงบุคคล ๒ จำพวก ผู้จะเกิดในอบาย บุคคล ๒ จำพวกนั้น คือ (๑) คนที่ไม่ประพฤติพรหมจรรย์แต่ ยืนยันว่าตนประพฤติพรหมจรรย์ (๒) คนผู้ชอบโจทท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยอพรหมจรรย์อันไม่มีมูล เช่น ใส่ร้ายด้วยอาบัติปาราชิก (ขุ.อิติ.อ. ๔๘/๒๐๐-๒๐๑)

๑๒. ทิฏฐิคตสูตร ว่าด้วยทิฏฐิ คือทรงแสดงทิฏฐิ ๒ ประการ ได้แก่ (๑) สัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง) เป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์มีความพอใจเพลิดเพลินอยู่ในภพ แม้ได้ฟังธรรมที่พระตถาคตแสดงก็ไม่เลื่อมใส (๒) อุจเฉททิฏฐิ (ความเห็น

ว่าขาดสูญ) เป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์อึดอัด ระอา รังเกียจภพ พอใจในความขาดสูญ เพราะเข้าใจว่า ความขาดสูญเป็นธรรมชาติสงบอย่างแท้จริง แต่เทวดาและมนุษย์ผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นตามความเป็นจริง ย่อมเบื่อหน่าย คลาย กำหนัด ปราศจากตัณหาในภพ ไม่กลับมาสู่ภพอีก

๓. ความหมายและสาระสำคัญของติกนิบาต

ติกนิบาต หมายถึงหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๓ ประการ มีพระสูตร ๕๐ สูตร จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๕ วรรค คือ (๑) ปฐมวรรค (๒) ทุติยวรรค (๓) ตติยวรรค (๔) จตุตถวรรค (๕) ปัญจมวรรค แต่ละวรรคมีสาระสำคัญดังนี้

๓.๑ ปฐมวรรค

ปฐมวรรค หมวดที่ ๑ มีพระสูตร ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑. มูลสูตร ว่าด้วยอกุศลมูล คือพระผู้มีพระภาคตรัสว่า อกุศลมูล ๓ อย่าง ได้แก่ (๑) โลภะ (๒) โทสะ (๓) โมหะ ที่เกิดภายในตน ย่อมทำลายคนที่มีจิตเลวทราม เหมือนขุยไผ่ทำลายต้นไผ่

๒. ธาตุสูตร ว่าด้วยธาตุ คือตรัสว่า ธาตุ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) รูปธาตุ หมายถึงรูปภพ (๒) อรูปธาตุ หมายถึงอรูปภพ (๓) นิโรธธาตุ หมายถึงนิพพาน (ขุ.อิติ.อ. ๕๑/๒๐๘) ผู้ที่กำหนดรู้รูปธาตุได้แล้ว ไม่ติดในอรูปธาตุ และน้อมจิตไป ในนิโรธธาตุ ย่อมละอำนาจมัจจุราชไปได้

๓. ปฐมเวทนาสูตร ว่าด้วยเวทนา คือตรัสว่า ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้ชัดเวทนา ๓ ประการ ได้แก่ (๑) สุขเวทนา (๒) ทุกขเวทนา (๓) อทุกขมสุขเวทนา พร้อมทั้งเหตุเกิด เหตุดับ และข้อปฏิบัติให้เข้าถึงความดับเวทนา และบรรลุนิพพานได้

๔. ทุติยเวทนาสูตร ว่าด้วยเวทนา คือตรัสว่า ผู้ที่พิจารณาเห็นสุขเวทนาว่าเป็นทุกข์ เห็นทุกขเวทนาว่าเป็นดุจลูกศร เห็นอทุกขสุขเวทนาว่าเป็นสภาวะอันสงบ ชื่อว่าผู้รู้เห็นโดยชอบ

๕-๖. ปฐมเอสนาสูตร และทุติยเอสนาสูตร ว่าด้วยการแสวงหา คือตรัสว่า การแสวงหา ๓ ประการ ได้แก่ (๑) การแสวงหากาม (๒) การแสวงหาภพ (๓) การแสวงหาพรหมจรรย์ กล่าวคือลัทธิที่เชื่อว่าโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง เป็นต้น ผู้ที่ละการแสวงหากาม ภพ และพรหมจรรย์ได้แล้ว ชื่อว่าเป็นผู้หมดความหิว บรรลุนิพพานตัดความสงสัยได้สิ้นเชิง (ขุ.อิติ.อ. ๕๔/๒๒๔)

๗-๘. ปฐมอาสวสูตร และทุติยอาสวสูตร ต่างว่าด้วยอาสวะ คือตรัสว่า ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้ชัดอาสวะ ๓ คือ (๑) กามาสวะ (๒) ภวาสวะ (๓) อวิชชาสวะ พร้อมทั้งเหตุเกิด เหตุดับ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ ปราศจากความหิว บรรลุนิพพานเอาชนะมาร ดำรงอยู่ในอัตภาพสุดท้าย

๙. ตัณหาสูตร ว่าด้วยตัณหา คือตรัสว่า ผู้ที่ละตัณหา ๓ ประการ ได้แก่ (๑) กามตัณหา คือ ความยินดีในกามคุณ ๕ (๒) ภวตัณหา คือ ภวทิฏฐิ (๓) วิภว-ตัณหา คืออุจเฉททิฏฐิ ชื่อว่า ผู้ถึงฝั่งคือนิพพาน (ขุ.อิติ.อ. ๕๘/๒๒๗)

๑๐. มารเธยยสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ล่วงพ้นบ่วงมาร คือตรัสว่า ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นเหตุให้บุคคลผู้อบรมได้ดีล่วงพ้นบ่วงมาร และรุ่งเรืองดุจดวงอาทิตย์

๓.๒ ทุติยวรรค

ทุติยวรรค หมวดที่ ๒ มีพระสูตร ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑. ปุญญกิริยาวัตถุสูตร ว่าด้วยบุญกิริยาวัตถุ คำว่า บุญกิริยาวัตถุ หมายถึงการบำเพ็ญบุญอันเป็นเหตุให้เกิดอานิสงส์ (องฺ.อฏฺ□ก.อ. ๓/๓๖/๒๕๖, ขุ.อิติ.อ. ๖๐/๒๓๒, องฺ.อฏฺ□ก.ฏีกา ๓/๓๖/๒๙๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้หวังความสุข ควรทำบุญ ๓ อย่างนี้ คือ (๑) ทาน (๒) ศีล (๓) ภาวนา ให้บริบูรณ์

๒. จักขุสูตร ว่าด้วยจักษุ คือจักษุ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) มังสจักษุ (๒) ทิพพจักษุ (๓) ปัญญาจักษุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ที่ได้ปัญญาจักษุ ย่อม พ้นจากทุกข์ทั้งปวง

๓. อินทริยสูตร ว่าด้วยอินทรีย์ คือตรัสว่า พระอริยบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยอินทรีย์ระงับกิเลสได้ ยินดีในสันติบทคือนิพพาน ย่อมชนะมารพร้อมทั้งเสนามารได้

๔. อัทธาสูตร ว่าด้วยกาลเวลา คือตรัสว่า กาลมี ๓ กาล ได้แก่ (๑) อดีตกาล (๒) อนาคตกาล (๓) ปัจจุบันกาล ทรงแสดงว่า หมู่สัตว์ผู้เข้าใจ ขันธ์ ๕ แต่เพียงท่องจำคล่องปาก ย่อมดิ่งเข้าหากิเลสเครื่องประกอบของมัจจุราช ส่วนพระขีณาสพเข้าใจขันธ์ ๕ อย่างชัดเจน ย่อมบรรลุนิพพาน

๕. ทุจจริตสูตร ว่าด้วยทุจริต คือทรงแสดงว่า ผู้มีปัญญาทราม ประพฤติทุจริต ๓ ประการ ได้แก่ (๑) กายทุจริต (๒) วจีทุจริต (๓) มโนทุจริต เมื่อตายแล้วย่อมไปเกิดในนรก

๖. สุจริตสูตร ว่าด้วยสุจริต คือทรงแสดงว่า ผู้มีปัญญาประพฤติสุจริต ๓ ประการ ได้แก่ (๑) กายสุจริต (๒) วจีสุจริต (๓) มโนสุจริต เมื่อตายแล้วย่อมไปเกิดในสวรรค์

๗. โสเจยยสูตร ว่าด้วยความสะอาด คือทรงแสดงว่า ผู้มีความสะอาด ๓ อย่าง ได้แก่ (๑) ความสะอาดทางกาย (๒) ความสะอาดทางวาจา (๓) ความสะอาดทางใจ ละกิเลสทั้งปวงได้ เรียกว่า ผู้ล้างบาปได้

๘. โมเนยยสูตร ว่าด้วยความเป็นมุนี คือตรัสว่า ผู้เป็นมุนีทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ เรียกว่า ผู้ละได้ทุกอย่าง

๙-๑๐. ปฐมราคสูตร และทุติยราคสูตร ต่างว่าด้วยราคะ แต่มีรายละเอียดต่างกันคือ พระสูตรที่ ๙ ตรัสว่า ผู้ละราคะ โทสะ และอวิชชาได้แล้ว เป็นผู้ประเสริฐก้าวล่วงเวรภัยและกิเลสได้ พระสูตรที่ ๑๐ ตรัสว่า ผู้ละราคะ โทสะ และอวิชชาได้

เรียกว่า ผู้ข้ามโอฆะใหญ่คือสังสารวัฏและกามทั้งหลาย เป็นต้น แล้วดำรงอยู่บนบกคือนิพพานได้ (ขุ.อิติ.อ. ๖๙/๒๔๗)

๓.๓ ตติยวรรค

ตติยวรรค หมวดที่ ๓ มีพระสูตร ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑. มิจฉาทิฏฐิกสูตร ว่าด้วยผู้มีความเห็นผิด คือพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้มีปัญญาทราม คิดผิด พูดผิด ทำผิด มีการศึกษาน้อย ทำแต่กรรมชั่วไว้ เมื่อ ตายแล้วย่อมไปเกิดในนรก

๒. สัมมาทิฏฐิกสูตร ว่าด้วยผู้มีความเห็นชอบ คือตรัสว่า ผู้มีปัญญา คิดถูก พูดถูก ทำถูก มีการศึกษามาก ทำกุศลไว้แล้ว เมื่อตายแล้ว ย่อมไปเกิด ในสวรรค์

๓. นิสสรณิยสูตร ว่าด้วยธาตุที่มีคุณสมบัติสลัดออก คือตรัสว่า ธาตุที่มีคุณสมบัติสลัดออกมี ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เนกขัมมธาตุ เป็นที่สลัดกามออก (๒) อรุปธาตุ เป็นที่สลัดรูปธรรมออก (๓) นิโรธธาตุ เป็นที่สลัดธรรมชาติที่เกิดแล้วถูกปัจจัยปรุงแต่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้นออก

๔. สันตตรสูตร ว่าด้วยนิโรธธรรมสงบยิ่งกว่าอรูปธรรม พระสูตรนี้ มีหัวข้อธรรม ๓ ประการ คือ (๑) รูปธรรม (๒) อรูปธรรม (๓) นิโรธธรรม พระผู้มีพระภาคทรงเปรียบเทียบให้เห็นผลต่างระหว่างธรรม ๓ ประการนี้ คือ อรูปธรรมสงบกว่า รูปธรรม นิโรธธรรมสงบกว่าอรูปธรรม และทรงแสดงว่า ผู้น้อมจิตไปในนิโรธธรรมย่อมพ้นจากมัจจุราชได้

๕. ปุตตสูตร ว่าด้วยบุตร คือตรัสว่า บุตรมี ๓ จำพวก ได้แก่ อติชาตบุตร อนุชาตบุตร และอวชาตบุตร บัณฑิตย่อมปรารถนาอติชาตบุตร อนุชาตบุตรเท่านั้น ไม่ปรารถนาอวชาตบุตรผู้ทำลายตระกูลเลย

๖. อวุฏฐิกสูตร ว่าด้วยบุคคลเปรียบด้วยฝน คือตรัสว่า บุคคลในโลกนี้มี ๓ จำพวก ได้แก่ บุคคลผู้เปรียบด้วยฝนไม่ตก คือไม่ให้ทานแก่ใครเลย บุคคลผู้เปรียบด้วยฝนตกบางพื้นที่ คือให้ทานแก่คนบางพวก ไม่ให้ทานแก่คนบางพวก และบุคคลผู้เปรียบด้วยฝนตกทั่วไป คือให้ทานแก่คนทุกจำพวก

๗. สุขปัตถนาสูตร ว่าด้วยผู้ปรารถนาความสุข คำว่า ความสุข ในพระสูตรนี้หมายถึง (๑) การได้การสรรเสริญ (๒) การได้โภคทรัพย์ (๓) การไปเกิดในสุคติ ทรงแสดงว่า เมื่อบัณฑิตปรารถนาความสุขทั้ง ๓ ประการนี้ ก็พึงรักษาศีล

๘. ภิทุรสูตร ว่าด้วยสิ่งที่ต้องแตกสลายไปเป็นธรรมดา คือ ร่างกายต้องแตกสลายไป วิญญาณต้องเสื่อมไป อุปธิ(หมายถึงขันธ์ ๕ กิเลส อภิสังขาร(กรรม) และกามคุณ ดู ขุ.อิติ.อ. ๗๗/๒๗๗) ล้วนไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ต้องแปรผันไปเป็นธรรมดา ทรงแสดงว่า ผู้รู้แจ้งตามความเป็นจริงอย่างนั้น ย่อมพ้นความเกิดและความตายได้

๙. ธาตุโสสังสันทนสูตร ว่าด้วยสัตว์ทั้งหลายเสมอกันโดยธาตุ คำว่า “ธาตุ” ในที่นี้หมายถึงอัธยาศัย นิสัยใจคอ คือ ตรัสว่า บุคคลที่มีธาตุเสมอกันเท่านั้นจึง

จะคบกันได้เข้ากันได้ คือคนที่มีธาตุดีก็คบกันได้กับคนที่มีธาตุดี คนที่มีธาตุเลวก็คบกันได้กับคนที่มีธาตุเลว นี้เป็นกฎธรรมชาติ เป็นความจริง ไม่เปลี่ยนแปลง ปัจจุบันเป็นอย่างนี้ อดีตหรืออนาคตก็เป็นอย่างนี้ บุคคลผู้ปรารถนาจะข้ามพ้นสังสารวัฏ ควรเว้นคนเกียจคร้านมีความเพียรย่อหย่อน เลือกคบแต่พระอริยะผู้สงัด ปรารภความเพียรเป็นนิตย์

๑๐. ปริหานสูตร ว่าด้วยธรรมเป็นเหตุแห่งความเสื่อม คือตรัสว่า ธรรม ๓ ประการ ได้แก่ (๑) ความชอบทำการงาน (๒) ความชอบการพูดคุย (๓) ความชอบการนอนหลับ เป็นเหตุแห่งความเสื่อมสำหรับพระเสขะ ส่วนธรรมที่ตรงกันข้ามจากธรรม ๓ ประการ เป็นเหตุแห่งความเจริญสำหรับพระเสขะ

๓.๔ จตุตถวรรค

จตุตถวรรค หมวดที่ ๔ มีพระสูตร ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑. วิตักกสูตร ว่าด้วยอกุศลวิตก คือพระผู้มีพระภาคตรัสว่า อกุศลวิตก ๓ ประการ ได้แก่ (๑) วิตกเรื่องไม่ต้องการให้ใครดูหมิ่น (๒) วิตกเรื่องลาภสักการะ (๓) วิตกเรื่องความเอ็นดูในบุคคลอื่น บุคคลผู้มีอกุศลวิตก ๓ ประการนี้ถือว่ายังเป็นผู้อยู่ห่างไกลจากความสิ้นสังโยชน์ ส่วนผู้ที่ละอกุศลวิตกทั้ง ๓ ประการนี้ได้ ย่อมควรบรรลุอรหัตตผล

๒. สักการสูตร ว่าด้วยผู้ถูกสักการะครอบงำจิต คือทรงแสดงว่า บุคคลผู้มีจิตยินดียึดติดเมื่อได้รับสักการะ เสียใจเมื่อเสื่อมสักการะ เมื่อตายแล้วย่อมไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก แต่ภิกษุผู้ไม่ประมาท ไม่หวั่นไหว ไม่ดีใจเมื่อได้สักการะหรือไม่เสียใจเมื่อเสื่อมสักการะ มุ่งมั่นบำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุอรหัตตผล นักปราชญ์เรียกว่า สัตบุรุษ (ขุ.อิติ.อ. ๘๑/๒๘๖)

๓. เทวสัททสูตร ว่าด้วยการเปล่งเสียงของเทวดา คือทรงแสดงว่า เทวดาย่อมเปล่งเสียงชื่นชมต่อพระอริยสาวก ๓ โอกาส คือ (๑) โอกาสที่ออกบวช (๒) โอกาสที่บำเพ็ญเพียร (๓) โอกาสที่บรรลุอรหัตตผล

๔. ปัญจปุพพนิมิตตสูตร ว่าด้วยบุพพนิมิต ๕ ประการ คือตรัสว่า เวลาที่เทพบุตรจะจุติจากเทวโลก ย่อมปรากฏบุพพนิมิต ๕ ประการ คือ (๑) ดอกไม้ประดับเหี่ยวแห้ง (๒) พัสตราภรณ์ที่สวมใส่หมองจางลง (๓) เหงื่อไหลออกจากรักแร้ (๔) ผิวพรรณเศร้าหมองปรากฏที่กาย และ (๕) เทพบุตรนั้นจะหมดความยินดีในทิพยสมบัติของตน เทวดาทั้งหลายจะให้พรกันว่าขอให้ไปเกิดเป็นมนุษย์ มีศรัทธาและอย่าประมาทในการทำบุญเพื่อจะได้กลับมาเทวโลกอีก

๕. พหุชนหิตสูตร ว่าด้วยบุคคลเกื้อกูลชาวโลก คือทรงแสดงว่า บุคคลที่เกิดมาเพื่อเกื้อกูลชาวโลกมี ๓ จำพวก ได้แก่ (๑) พระตถาคต (๒) พระอรหันตสาวก (๓) พระเสขสาวก ที่เรียกว่า เกื้อกูลชาวโลกนั้น หมายถึงเป็นผู้ส่องแสงสว่าง เผยแผ่สัจธรรม เปิดประตูคืออริยมรรคให้เข้าสู่นิพพาน

๖. อสุภานุปัสสีสูตร ว่าด้วยการพิจารณากายให้เห็นเป็นของไม่งาม คือ ทรงแสดงวิธีเจริญกัมมัฏฐานเพื่อกำจัดกิเลสคือราคะ มิจฉาวิตก และอวิชชา วิธีเจริญกัมมัฏฐานนั้นมีนัยโดยสังเขปดังนี้ คือ เจริญสมถกัมมัฏฐาน ได้แก่ เจริญอานาปานสติ พิจารณาความปฏิกูลในร่างกายแล้วเจริญวิปัสสนาพิจารณาไตรลักษณ์ (ขุ.อิติ.อ. ๘๕/๓๐๓)

๗. ธัมมานุธัมมปฏิปันนสูตร ว่าด้วยผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือ ตรัสว่า ภิกษุผู้ยินดีในธรรม หมั่นพิจารณาธรรม เมื่อยืน เดิน นั่ง หรือนอนก็ตาม สามารถควบคุมจิตให้สงบอยู่ภายในได้ ชื่อว่า ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม และย่อมบรรลุถึงความสงบแท้จริง

๘. อันธกรณสูตร ว่าด้วยวิตกทั้งที่ทำให้มืดมนและไม่มืดมน คือตรัสว่า กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก ทำให้เกิดความมืดมน ไม่ให้เกิดปัญญา ทำแต่ความโง่ ดับปัญญา เป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน ส่วนเนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก และอวิหิงสาวิตก ไม่ทำความมืดมน ทำให้เกิดปัญญา ทำปัญญา ให้เจริญ ไม่เป็นบ่อเกิดแห่งความทุกข์ เป็นไปเพื่อนิพพาน

๙. อันตรามลสูตร ว่าด้วยธรรมเป็นมลทินภายใน คือตรัสว่า โลภะ โทสะ โมหะ เป็นมลทินภายใน ผู้กำจัดโลภะ โทสะ และโมหะด้วยอรหัตตมรรคได้ ชื่อว่า ผู้กำจัดมลทินภายในได้

๑๐. เทวทัตตสูตร ว่าด้วยพระเทวทัตถูกอสัทธรรมครอบงำจิต คือทรงแสดงว่าพระเทวทัตถูกอสัทธรรม ๓ ประการครอบงำย่ำยีจิต จึงต้องไปเกิดในอบายนรก อสัทธรรม ๓ ประการนั้น คือ (๑) ความปรารถนาชั่ว (๒) ความคบมิตรชั่ว (๓) หยุด ความเพียรกลางคัน เพียงเพราะบรรลุคุณวิเศษขั้นต่ำ

๓.๕ ปัญจมวรรค

ปัญจมวรรค หมวดที่ ๕ มีพระสูตร ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑. อัคคัปปสาทสูตร ว่าด้วยความเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ คำว่า สิ่งที่เลิศ ในที่นี้หมายถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม(วิราคธรรม) และพระอริยสงฆ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้เลื่อมใสต่อพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระอริยสงฆ์ ย่อมได้รับบุญที่เลิศ คือ อายุ วรรณะ ยศ เกียรติ สุข และพละ

๒. ชีวกสูตร ว่าด้วยชีวิตของผู้ทุศีล คือตรัสว่า ภิกษุผู้ทุศีลยังเที่ยวบิณบาตเลี้ยงชีพอยู่ ถือว่าเป็นการกระทำที่ต่ำทราม แม้ก่อนจะเข้ามาบรรพชาอุปสมบท เธอจะมีความตั้งใจดีที่จะแสวงหาทางพ้นทุกข์ แต่เมื่อบรรพชาอุปสมบทแล้วก็กลับถูกกามราคะ พยาบาท และความปราศจากสติสัมปชัญญะครอบงำ เธอชื่อว่า ได้ทำลายประโยชน์ของความเป็นสมณะให้เสื่อมสูญไป

๓. สังฆาฏิกัณณสูตร ว่าด้วยผู้เกาะชายผ้าสังฆาฏิ คือตรัสว่า แม้ภิกษุจะเดินจับชายผ้าสังฆาฏิของพระองค์ แต่ถ้ายังเป็นผู้มีจิตละโมบโลภมาก มีจิตอาฆาตพยาบาทอยู่ ก็ยังชื่อว่าเป็นผู้อยู่ห่างไกลพระองค์

๔. อัคคิสูตร ว่าด้วยไฟกิเลส คือตรัสว่า ไฟคือราคะย่อมตามเผาผลาญบุคคลผู้กำหนัดในกาม ไฟคือโทสะย่อมตามเผาผลาญบุคคลผู้มีจิตพยาบาท ไฟคือโมหะย่อมตามเผาผลาญบุคคลผู้ลุ่มหลง ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ส่วนบัณฑิตย่อมดับไฟคือราคะด้วยอสุภสัญญา ย่อมดับไฟคือโทสะด้วยเมตตา และย่อมดับไฟคือโมหะด้วยปัญญา เป็นผู้เห็นแจ้งอริยสัจ อยู่จบเวทคือบรรลุอรหัตตผลแล้ว ย่อมไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก

๕. อุปปริกขสูตร ว่าด้วยการพิจารณาโดยวิธีที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน คือทรงแนะนำภิกษุผู้บำเพ็ญวิปัสสนาพิจารณาสังขารทั้งหลายให้กำหนดสมถนิมิต พิจารณารู้ทันอย่างต่อเนื่อง ประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอ ไม่ให้มากเกิน และไม่ให้ย่อหย่อน เมื่อทำได้อย่างนี้ จิตก็จะไม่ฟุ้งซ่าน สามารถละกิเลสเครื่องข้อง ๗ ประการ คือ (๑) ตัณหา (๒) ทิฏฐิ (๓) มานะ (๔) โกธะ (๕) อวิชชา (๖) กิเลส (๗) ทุจริต (ขุ.อิติ.อ. ๙๔/๓๔๐)

๖. กามูปปัตติสูตร ว่าด้วยผู้ยังเสพกามไม่สามารถล่วงพ้นจากสังสารทุกข์ได้ คือ ตรัสว่า สัตว์ ๓ จำพวก ได้แก่ (๑) สัตว์ผู้มีความใคร่ปรากฏอยู่เป็นนิตย์ ได้แก่ มนุษย์และเทวดาตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิกา จนถึงชั้นดุสิต (๒) สัตว์ผู้ยินดีในกาม-สมบัติที่ตนเนรมิต หมายถึงเทวดาชั้นนิมมานรดี (๓) สัตว์ผู้ยินดีในกามสมบัติที่เทวดาอื่นเนรมิตให้ หมายถึงเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี สัตว์ ๓ จำพวกนี้เป็นผู้ยังเสพกามอยู่ จึงไม่สามารถล่วงพ้นจากสังสารทุกข์ไปได้ ส่วนบัณฑิตผู้เห็นแจ้งอริยสัจ อยู่จบเวทแล้ว ย่อมพ้นจากสังสารทุกข์ ไม่กลับมาเกิดอีก (ขุ.อิติ.อ. ๙๕/๓๔๐)

๗. กามโยคสูตร ว่าด้วยผู้ประกอบด้วยกามไปสู่วัฏฏสงสาร คือตรัสถึงบุคคล ๓ จำพวก ได้แก่ (๑) อาคามี คือบุคคลผู้ยินดีกาม รูปภพ และอรูปภพ ย่อมกลับมาเกิดในกามโลกอีก (๒) อนาคามี คือบุคคลผู้ปราศจากกามแต่ยังยินดีรูปภพและอรูปภพ จะไม่กลับมาเกิดในกามโลกอีก (๓) พระอรหันต์ คือบุคคลผู้ปราศจากกามราคะ ปราศจากความยินดีในรูปภพและอรูปภพ และเป็นผู้สิ้นอาสวะแล้ว

๘. กัลยาณสีลสูตร ว่าด้วยผู้มีศีลงาม ธรรมงาม และปัญญางาม คือตรัสว่า ผู้มีศีลงาม หมายถึงผู้สำรวมในพระปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจาระและโคจร ผู้มีธรรมงาม หมายถึงผู้เจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และมีปัญญางาม หมายถึงผู้บรรลุเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ จะไม่กลับมาเกิดในโลกนี้อีก

๙. ทานสูตร ว่าด้วยทาน คือ การให้ทาน มี ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) การให้สิ่งของ (๒) การให้ธรรม ทรงแสดงว่า การให้ธรรมเป็นเลิศ การให้ทานเป็นองค์ธรรมประการ ที่ ๑ ในพระสูตรนี้ ส่วนประการที่ ๒ และที่ ๓ คือ การจำแนกทาน และการอนุเคราะห์ มีประการละ ๒ อย่าง เหมือนกันกับประการที่ ๑

๑๐. เตวิชชสูตร ว่าด้วยวิชชา ๓ คือตรัสเรียกผู้บรรลุวิชชา ๓ ว่า เป็นพราหมณ์ ไม่ตรัสเรียกว่าพราหมณ์เพียงเพราะการกล่าวอ้างตามที่เขากล่าวกันมา

๔. ความหมายและสาระสำคัญของจตุกกนิบาต

จตุกกนิบาต หมายถึงหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละ ๔ ประการ มีพระสูตร ๑๓ สูตร ไม่จัดเป็นวรรค แต่ละสูตรมีสาระสำคัญดังนี้

๑. พราหมณธัมมยาคสูตร ว่าด้วยการบูชายัญด้วยธรรมของผู้เป็นพราหมณ์ คือตรัสเรียกพระองค์เองว่าเป็นพราหมณ์ผู้บูชายัญด้วยธรรม ขวนขวายในการให้ธรรม และตรัสเรียกพระสงฆ์ว่าเป็นบุตรผู้เกิดแต่ธรรมของพระองค์

๒. สุลภสูตร ว่าด้วยปัจจัยที่หาได้ง่าย คือตรัสว่า ปัจจัย ๔ อย่าง คือ (๑) ผ้าบังสุกุลจีวร (๒) อาหารบิณฑบาต (๓) เสนาสนะโคนไม้ (๔) ยาดองน้ำมูตรเน่า ทั้ง ๔ อย่างนี้ เป็นของมีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ ภิกษุควรยินดีในปัจจัย ทั้ง ๔ นั้นตามมีตามได้

๓. อาสวักขยสูตร ว่าด้วยความสิ้นอาสวะ คือตรัสว่า ความสิ้นอาสวะย่อม มีแก่ภิกษุผู้เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

๔. สมณพราหมณสูตร ว่าด้วยสมณะหรือพราหมณ์ คือตรัสยกย่องภิกษุผู้รู้แจ้งอริยสัจตามความเป็นจริงว่า เป็นสมณะในหมู่สมณะ เป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ เพราะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ

๕. สีลสัมปันนสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีล คือตรัสยกย่องภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะว่าเป็นผู้สามารถบรรยายสัทธรรมให้เข้าใจง่าย เป็นผู้มีอุปการะมากต่อผู้เข้าไปถามปัญหา (ขุ.อิติ.อ. ๑๐๔/๓๗๖)

๖. ตัณหุปปาทสูตร ว่าด้วยที่เกิดตัณหา คือตรัสว่า ตัณหาทั้งหลายเมื่อจะเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุคือปัจจัย ๔ อย่าง คือ (๑) จีวร (๒) บิณฑบาต (๓) เสนาสนะ (๔) สมบัติและวิบัติ ดังนั้น ภิกษุจึงควรมีสติสัมปชัญญะในการเสพปัจจัย ๔ อย่างนี้

๗. สพรหมกสูตร ว่าด้วยมารดาบิดาเป็นพรหมของบุตร คือตรัสว่า มารดาบิดาเป็นพรหม บุรพเทพ บุรพาจารย์ และอาหุไนยบุคคลของบุตร เพราะมีอุปการะมากแก่บุตร มารดาบิดานั้นที่ชื่อว่า พรหม เพราะมีพรหมวิหารธรรม ๔ ประการ มีเมตตา เป็นต้น ที่ชื่อว่า บุรพเทพ เพราะไม่คำนึงถึงความผิดที่บุตรทำ พร้อมที่จะให้อภัย หวังความเจริญแก่บุตร ที่ชื่อว่า บุรพาจารย์ เพราะเป็นอาจารย์คนแรกที่สอนลูกให้รู้จักนั่ง ยืน เดิน นอน ตลอดถึงสอนให้ลูกรู้จักพูด ที่ชื่อว่า อาหุไนยบุคคล เพราะเป็นผู้ควรแก่ปฏิการคุณที่บุตรพึงทำตอบแทน (ขุ.อิติ.อ. ๑๐๖/๓๗๙-๓๘๔)

๘. พหุการสูตร ว่าด้วยผู้มีอุปการะมาก คือตรัสว่า คฤหัสถ์ผู้ถวายปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัชแก่พระสงฆ์ ถือว่ามีอุปการะมาก แม้พระสงฆ์แสดงธรรมแก่คฤหัสถ์ ก็ถือว่ามีอุปการะมาก ถ้าทั้งสองฝ่ายต่างอาศัยกันและกันอย่างนี้ ก็สามารถพ้นจากทุกข์ได้

๙. กุหสูตร ว่าด้วยภิกษุหลอกลวง คือตรัสว่า ภิกษุผู้หลอกลวง กระด้าง ชอบประจบ ย่อมไม่เจริญงอกงามในพระธรรมวินัย ส่วนภิกษุผู้ไม่หลอกลวง ไม่กระด้าง ไม่ประจบ มีจิตใจตั้งมั่น ย่อมเจริญงอกงามในพระธรรมวินัย

๑๐. นทีโสตสูตร ว่าด้วยกิเลสเปรียบด้วยกระแสน้ำ คือตรัสว่า ตัณหาเปรียบดังกระแสน้ำเชี่ยวที่มีภัยมาก ผู้ทวนกระแสน้ำนั้นได้ คือ ผู้มีเนกขัมมะ

๑๑. จรสูตร ว่าด้วยอิริยาบถเดิน คือตรัสว่า ถ้าภิกษุผู้กำลังเดิน ยืน นั่ง หรือ นอน มีกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก หากเธอยังไม่รีบละ หรือบรรเทากามวิตกเป็นต้นนั้นเสีย ก็ถือว่ายังมีความเพียรย่อหย่อน ส่วนผู้สามารถละได้บรรเทาได้ ถือว่ามีความเพียรติดต่อ และสามารถบรรลุโพธิญาณอันสูงสุดได้

๑๒. สัมปันนสีลสูตร ว่าด้วยผู้มีศีลสมบูรณ์ คือตรัสเรียกภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีล การสังวรในพระปาติโมกข์ มีอาจาระและโคจรถึงพร้อม และปราศจากอภิชฌา พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ปรารภความเพียร มีสติ มีจิตเป็น สมาธิ ว่าเป็น “ผู้ปรารภความเพียร อุทิศกายและใจ”

๑๓. โลกสูตร ว่าด้วยโลก คือทรงแสดงว่าพระองค์เองเป็นผู้ตรัสรู้โลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับโลกได้แล้ว จึงทรงพรากจากโลกได้ คำว่า โลก ในสูตรนี้หมายถึงทุกขอริยสัจ (ขุ.อิติ.อ. ๑๑๒/๔๑๐)

นอกจากนี้ได้ทรงอธิบายความหมายของคำว่า “ตถาคต” ที่ชาวโลกเรียกกันว่า เพราะตรัสรู้อายตนะ ๖ ประการ เพราะตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะพูดอย่างไรทำอย่างนั้น หรือทำอย่างไร พูดอย่างนั้น และเพราะเห็นถ่องแท้ เป็นผู้ประเสริฐสุด หาผู้เปรียบมิได้ ทั้งในมนุษย์โลกพร้อมทั้งเทวโลก

สุตตนิบาต

ความหมายและใจความสำคัญของสุตตนิบาต

สุตตนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีเนื้อหาสาระเป็นประเภทร้อยกรองล้วน (คาถา) บางสูตรแม้จะมีเนื้อหาสาระที่เป็นประเภทร้อยแก้ว (เวยยากรณะ) แต่ก็มีเนื้อหาสาระ ที่เป็นประเภทร้อยกรองผสมอยู่ในสูตรเดียวกันด้วย เรียกว่า เคยยะ เป็นเนื้อหาสาระ จัดอยู่ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จัดเป็นวรรคได้ ๕ วรรค คือ (๑) อุรควรรค (๒) จูฬวรรค (๓) มหาวรรค (๔) อัฏฐกวรรค (๕) ปารายนวรรค ทั้ง ๕ วรรคนี้มี ๗๐ สูตร มีคาถา ๑,๑๕๖ คาถา

ความหมายและสาระสำคัญของแต่ละวรรคในสุตตนิบาต

๑. ความหมายและสาระสำคัญของอุรควรรค

อุรควรรค หมวดว่าด้วยการกำจัดกิเลสดุจงูลอกคราบ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อและสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๑ ในวรรคนี้ ซึ่งมีพระสูตรทั้งหมด ๑๒ สูตร มีพระคาถา ๒๒๓ คาถา มีสาระสำคัญดังนี้

๑. อุรคสูตร ว่าด้วยการกำจัดกิเลสดุจงูลอกคราบ คือพรรณนาถึงการกำจัดกิเลสต่าง ๆ เช่น ความโกรธ ราคะ ตัณหา และมานะ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้กำจัดกิเลสเหล่านั้นได้ ชื่อว่าละฝั่งในกล่าวคือสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการได้เหมือนงูลอกคราบเก่าทิ้งไป (ขุ.สุ.อ. ๑/๑/๑๒)

๒. ธนิยสูตร ว่าด้วยการโต้ตอบระหว่างนายธนิยะกับพระผู้มีพระภาค คือ เมื่อนายธนิยะมุงหลังคาที่พักและเตรียมฟืนไว้เรียบร้อยแล้วได้กล่าวท้าฝนแสดงการเตรียมพร้อมของตนว่า “ฝนเอ๋ย ถ้าอยากจะตกก็จงตกลงมาเถิด” พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ไม่ไกล ได้สดับเสียงของเขาจึงตรัสตอบแสดงการเตรียมพร้อมเช่นกันว่า “หากฝนอยากจะตกก็จงตกลงมาเถิด” คำที่นายธนิยะกล่าวหมายถึงคดีโลก แต่พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคหมายถึงคดีธรรม กล่าวคือคำว่า “ฝน” พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึงกิเลสทั้งหลาย

๓. ขัคควิสาณสูตร ว่าด้วยพระปัจเจกพุทธเจ้าผู้ประพฤติอยู่ผู้เดียวเหมือน นอแรด คือทรงเล่าประวัติในอดีตชาติของพระปัจเจกพุทธเจ้าแต่ละองค์ให้ท่านพระอานนท์ฟังว่า พระปัจเจปพุทธเจ้าได้กล่าวคาถาแตกต่างกันไปตามเหตุผลของแต่ ละองค์ แต่มีใจความโดยสรุปว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าทุกองค์มีจริยาวัตรเหมือนกัน คือ ประพฤติอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด คำว่า ประพฤติอยู่ผู้เดียว หมายถึงประพฤติตามจริยา ๘ ประการ ได้แก่ (๑) ประพฤติในอริยาบถ ๔ (๒) ประพฤติในอายตนะภายในและภายนอก (๓) ประพฤติในสติปัฏฐาน ๔ (๔) ประพฤติในฌาน ๔ (๕) ประพฤติในอริยสัจ ๔ (๖) ประพฤติในอริยมรรค ๔ (๗) ประพฤติใน สามัญญผล ๔ (๘) ประพฤติเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก

เมื่อประพฤติตามจริยา ๘ ประการนี้แล้ว สามารถบรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิ-ญาณ ละตัณหา ราคะ โทสะ โมหะ และกิเลสทั้งปวงได้สิ้นเชิง ชื่อว่าดำเนินทางสายเอกกล่าวคือสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปธาน ๔ เป็นต้น เหมือนแรดมีนอเดียวไม่มีนอที่สองฉะนั้น (ขุ.จู. (แปล) ๓๐/๑๒๑-๑๖๑/๓๙๓-๔๙๙, ขุ.สุ.อ. ๑/๓๕/๖๐)

๔. กสิภารทวาชสูตร ว่าด้วยภารทวาชพราหมณ์ผู้เป็นชาวนา คือ เวลาเช้าวันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จบิณฑบาตผ่านไปยังทุ่งนาของภารทวาชพราหมณ์ซึ่งกำลังเลี้ยงอาหารคนทั้งหลายที่มาช่วยไถและหว่าน พราหมณ์เห็นพระผู้มีพระภาค จึงกราบทูลว่า ข้าพเจ้าต้องไถและหว่าน จึงได้อาหารสำหรับบริโภค ท่านเองก็จงไถและหว่านบ้าง ทรงตอบว่า พระองค์ก็ไถและหว่านเช่นเดียวกัน พราหมณ์จึงถามถึงอุปกรณ์การทำนา เช่น แอก ไถ ผาล ประตัก ทรงตอบในเชิงคดีธรรมว่าอุปกรณ์การทำนานั้นดังนี้ ศรัทธาเป็นพืช ความเพียรเป็นฝน ปัญญาเป็นแอกและ ไถ หิริเป็นงอนไถ ใจเป็นเชือก สติเป็นผาลและประตัก โดยมีวิธีทำดังนี้คือ คุ้มครองอินทรีย์ ดายหญ้าคือกำจัดคำเท็จด้วยคำสัตย์ เมื่อทำได้อย่างนี้ จึงได้ผลผลิต คือ นิพพาน (ขุ.สุ.อ. ๑/๘๐/๑๕๒)

๕. จุนทสูตร ว่าด้วยปัญหาของนายจุนทกัมมารบุตร คือนายจุนทกัมมารบุตร ถามว่า สมณะมีกี่ประเภท ตรัสตอบว่ามี ๔ ประเภท ได้แก่ (๑) มัคคชินะ สมณะ

ผู้ชนะกิเลสทั้งปวงด้วยมรรค (๒) มัคคเทสกะ สมณะผู้แสดงมรรคแก่ชนเหล่าอื่น (๓) มัคคชีวี สมณะผู้ดำรงอยู่ในมรรค (๔) มัคคทูสี สมณะผู้ประทุษร้ายมรรค คือ ประพฤติชั่ว ทำลายความเจริญของตน

๖. ปราภวสูตร ว่าด้วยทางแห่งความเสื่อม คือเทวดามาทูลถามพระผู้มีพระภาคถึงทางแห่งความเสื่อม ทรงบอกทางแห่งความเสื่อม ๑๒ ประการ คือ (๑) เกลียดธรรม (๒) รักอสัตบุรุษและชอบใจคำสอนของอสัตบุรุษ (๓) มักหลับ ชอบคลุกคลีหมู่คณะและเกียจคร้าน (๔) มั่งคั่งมีทรัพย์มากแต่ไม่เลี้ยงดูมารดาบิดาผู้แก่เฒ่า (๕) ชอบพูดเท็จ (๖) เป็นคนตระหนี่ (๗) หยิ่งเพราะชาติตระกูล และเพราะทรัพย์ (๘) เป็นนักเลงหญิง นักเลงสุรา นักเลงการพนัน ชอบล้างผลาญ ทรัพย์ที่หามาได้ (๙) คบชู้กับภรรยาผู้อื่น ชอบเที่ยวหญิงแพศยา (๑๐) มีภรรยาสาว แล้วชอบหึงหวง (๑๑) แต่งตั้งคนอันธพาลผู้ใช้จ่ายฟุ่มเฟือยให้เป็นใหญ่ (๑๒) มักใหญ่ ใฝ่สูง

๗. วสลสูตร ว่าด้วยลักษณะคนเลว คือพราหมณ์ผู้กำลังประกอบพิธีบูชายัญอยู่ ได้ด่าพระผู้มีพระภาคที่เสด็จผ่านไปในพิธีนั้นว่า “คนหัวโล้น คนเลว” เหตุที่พราหมณ์ด่าเช่นนั้นเพราะมีความเชื่อว่าการเห็นสมณะหรือคนมีศีรษะโล้นในขณะประกอบพิธีมงคลนั้น ถือว่าไม่เป็นมงคล ทำให้เสียฤกษ์ (ดู ขุ.สุ.อ. ๑/๑๑๖/๑๘๐) พระองค์ตรัสตอบถึงลักษณะของคนเลวแก่พราหมณ์นั้นว่า คนมักโกรธ ผูกอาฆาต ลบหลู่คุณคน เห็นผิด ชอบเบียดเบียนสัตว์ ไม่มีความเอ็นดูเพื่อนมนุษย์ ฆ่าสัตว์ เที่ยวปล้นสะดม ลักขโมยทรัพย์ของผู้อื่นเป็นต้น ถือว่าเป็นคนเลว แล้วตรัสสรุปว่า คนจะชื่อว่า เป็นคนเลวหรือคนดีเพราะชาติกำเนิดก็หามิได้ จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หามิได้ แต่ชื่อว่าเป็นคนเลวหรือคนดี ก็เพราะกรรม ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม

๘. เมตตสูตร ว่าด้วยการแผ่เมตตา (ดูรายละเอียดในขุททกปาฐะ)

๙. เหมวตสูตร ว่าด้วยเหมวตยักษ์ทูลถามปัญหา คือในตอนต้นของพระสูตร ว่าด้วยการถามตอบกันระหว่างสาตาคิรยักษ์กับเหมวตยักษ์ กล่าวคือสาตาคิรยักษ์ชักชวนเหมวตยักษ์ไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค เหมวตยักษ์จึงถามสาตาคิรยักษ์ว่าพระองค์มีดีอย่างไรจึงต้องเข้าเฝ้า สาตาคิริยักษ์จึงพรรณนาพระคุณต่าง ๆ ของพระผู้มีพระภาค เช่น ความเป็นผู้คงที่ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นต้น ส่วนตอนท้ายของพระสูตรว่าด้วยเหมวตยักษ์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า เมื่ออะไรเกิด สัตว์โลกจึงเกิด สัตว์โลกยินดีอะไร ยึดถืออะไร และเพราะอะไรสัตว์โลกจึงเดือดร้อน ทรงตอบว่า เมื่ออายตนะ ๖ เกิดสัตว์โลกจึงเกิด สัตว์โลกยินดีอายตนะ ๖ ยึดถือ อายตนะ ๖ เพราะอายตนะ ๖ สัตว์โลกจึงเดือดร้อน แล้วตรัสสรุปว่า ถ้าสัตว์โลกคลายความพอใจในอายตนะ ๖ ย่อมพ้นจากทุกข์ได้

๑๐. อาฬวกสูตร ว่าด้วยอาฬวกยักษ์ทูลถามปัญหา คืออาฬวกยักษ์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า อะไรเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจของคนในโลกนี้ ตรัสตอบว่า ศรัทธา ทูลถามว่า อะไรเมื่อประพฤติแล้วนำความสุขมาให้ ตรัสตอบว่า ธรรม (หมายถึงกุศล

กรรมบถ ๑๐ ประการ ดู ขุ.สุ.อ. ๑/๑๘๔/๒๖๒) ทูลถามว่า อะไร มีรสดีกว่ารสทั้งหลาย ตรัสตอบว่า สัจจะ ทูลถามว่า ผู้ดำรงชีวิตอยู่อย่างไร ปราชญ์จึงกล่าวว่ามีชีวิตประเสริฐสุด ตรัสตอบว่า ผู้ดำรงชีวิตด้วยปัญญา นักปราชญ์จึงกล่าว ว่ามีชีวิตประเสริฐสุด (สำหรับฆราวาส ดำรงชีวิตด้วยปัญญา หมายถึงการนับถือ พระรัตนตรัย รักษาศีล ๕ ศีล ๘, สำหรับบรรพชิต ดำรงชีวิตด้วยปัญญา หมายถึง ไม่ทุศีล เจริญภาวนา (ดู ขุ.สุ.อ. ๑/๑๘๔/๒๖๔) ทูลถามว่า คนจะข้ามโอฆกิเลสได้ อย่างไร ตรัสตอบว่า ข้ามด้วยศรัทธา ทูลถามว่า คนจะข้ามห้วงมหรรณพได้อย่างไร ตรัสตอบว่า ล่วงพ้นได้ด้วยความเพียร ทูลถามว่า คนจะบริสุทธิ์ได้อย่างไร ตรัส ตอบว่า บริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา ทูลถามว่า คนจะได้ปัญญาอย่างไร ตรัสตอบว่า ได้ด้วยการฟังธรรม ทูลถามว่า คนจะได้ทรัพย์อย่างไร ตรัสตอบว่าได้ด้วยการ ทำตนให้เหมาะสมกาลเทศะ มีความขยันหมั่นเพียร ทูลถามว่า คนจะได้ชื่อเสียงเกียรติยศอย่างไร ตรัสตอบว่า ได้ด้วยความสัตย์จริง ทูลถามว่า จะผูกใจหมู่มิตร อย่างไร ตรัสตอบว่า ด้วยการแบ่งปันเสียสละ ทูลถามว่า คนเมื่อตายแล้วจะไม่ เศร้าโศกได้อย่างไร ตรัสตอบว่า คนผู้ครองเรือนควรมีศรัทธา ควรประพฤติธรรม ๔ ประการ คือ สัจจะ ทมะ ขันติ และจาคะ เมื่อตายแล้วย่อมไม่เศร้าโศก

ในที่สุดแห่งการสนทนาอาฬวกยักษ์ได้ดวงตาเห็นธรรม เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา

๑๑. วิชยสูตร ว่าด้วยการพิจารณาเอาชนะความสวยงามของร่างกาย คือ ตรัสว่า ร่างกายที่ประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ มีแต่สิ่งปฏิกูลไหลออกทางทวารทั้ง ๙ ไม่น่าดู ไม่น่าชม คนมีปัญญาพิจารณาแล้ว ย่อมคลายความกำหนัดในร่างกายนั้นได้

๑๒. มุนิสูตร ว่าด้วยลักษณะของมุนี คือทรงแสดงคุณลักษณะที่ทำให้บุคคล ได้ชื่อว่า “มุนี” ได้แก่ ความปราศจากตัณหาและทิฏฐิ ความปราศจากราคะ โทสะ โมหะ ความเป็นผู้ได้เห็นพระนิพพาน ความเป็นผู้ได้เห็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ ความมีปัญญา ความถึงพร้อมด้วยปาริสุทธิศีล ๔ และธุดงควัตร ๑๓ เป็นต้น (ดู ขุ.สุ.อ. ๑/๒๐๙-๒๒๑/๒๘๗-๓๐๗)

๒. ความหมายและสาระสำคัญของจูฬวรรค

จูฬวรรค หมวดว่าด้วยเรื่องเล็กน้อย ชื่อวรรคนี้ตั้งตามระเบียบการจัดหมวดหมู่ กล่าวคือหมวดพระสูตรใดมีเนื้อหาสาระยาวก็ตั้งชื่อหมวดพระสูตรนั้นว่ามหาวรรค หมวดพระสูตรใดมีเนื้อหาสาระสั้น ก็ตั้งชื่อหมวดพระสูตรนั้นว่าจูฬวรรค วรรคนี้มีจำนวนพระคาถา ๑๘๔ คาถา นับว่ามีเนื้อหาสาระที่จัดว่าสั้นเมื่อเทียบกับอุรควรรค ซึ่งมีพระคาถา ๒๒๓ คาถา และมหาวรรค ซึ่งมีพระคาถา ๓๖๕ คาถา ดังนั้น วรรคนี้จึงมีชื่อว่า จูฬวรรค มีพระสูตร ๑๔ สูตร มีสาระสำคัญดังนี้

๑. รตนสูตร ว่าด้วยรัตนะ หมายถึงพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ (ดูรายละเอียดในขุททกปาฐะ)

๒. อามคันธสูตร ว่าด้วยสิ่งที่มีกลิ่นดิบ คือติสสดาบสทูลถามพระกัสสปสัมมา- สัมพุทธเจ้าว่า ไฉนจึงเสวยสิ่งที่มีกลิ่นดิบ เช่น ปลา เนื้อที่ชาวบ้านถวาย พระองค์ตรัสไว้เองมิใช่หรือว่า “กลิ่นดิบ ไม่ควร” ทรงตอบว่า กลิ่นดิบที่พระองค์ตรัสนั้น หมายถึงความประพฤติชั่วทางกาย วาจา และใจ

๓. หิริสูตร ว่าด้วยความละอาย พระสูตรนี้มีที่มาว่า บุตรพราหมณ์คนหนึ่ง เมื่อมารดาบิดาตายไป ได้รับมรดกจำนวนมากถึง ๘๐ โกฏิ ภายหลังเกิดเบื่อหน่ายสมบัติที่ครอบครองอยู่ เห็นว่าสมบัติเหล่านั้นไม่อาจตามตนไปปรโลกได้ จึงบริจาคทานจนหมด จากนั้นก็ออกบวชเป็นดาบสสร้างอาศรมอยู่บนภูเขา ต่อมาได้ทราบ ว่าพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก จึงลงจากภูเขาเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคที่พระเชตวัน วิหาร แล้วตั้งปัญหาถามเพื่อจะทดสอบว่าเป็นพระพุทธเจ้าจริงหรือไม่ ถ้าเป็นพระ-พุทธเจ้าจริงต้องตอบปัญหานี้ได้ ปัญหาที่ทูลถามนั้นดังนี้ “มิตรเช่นไรไม่ควรคบ มิตรเช่นไรควรคบ ความเพียรเช่นไรควรบำเพ็ญ และรสอะไรเลิศกว่ารสทั้งหลาย” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า มิตรผู้ไม่มีความละอาย อ้างตนว่าเป็นมิตรแต่ไม่เคยช่วยเหลือการงาน พูดจาไพเราะ แต่ไม่เคยสร้างประโยชน์ให้ ชอบยุแหย่ คอยแส่หาแต่ความผิดของเพื่อน มิตรเช่นนี้ไม่ควรคบ ส่วนมิตรที่วางใจกันได้ แม้ถูกยุแหย่ ให้แตกแยกกันก็มีจิตใจมั่นคงต่อกัน มิตรเช่นนี้ควรคบ ความเพียรที่เป็นเหตุให้เกิดปราโมทย์ นำนิพพานสุขมาให้ ความเพียรเช่นนั้นควรบำเพ็ญ ปวิเวกรส กล่าวคือ รสแห่งนิพพาน เป็นที่สงบระงับกิเลส เลิศกว่ารสทั้งหลาย (ดู ขุ.สุ.อ. ๒/๒๕๖-๒๖๐/๖๔-๖๖)

๔. มงคลสูตร ว่าด้วยมงคล ๓๘ ประการ (ดูรายละเอียดในขุททกปาฐะ)

๕. สูจิโลมสูตร ว่าด้วยสูจิโลมยักษ์ทูลถามปัญหา คือสูจิโลมยักษ์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ราคะ โทสะ ความไม่ยินดี ความยินดี ความกลัว และอกุศล- วิตกเกิดจากอะไร ตรัสตอบว่า เกิดจากอัตภาพคือร่างกายและจิตใจนี้ทั้งสิ้น หมู่สัตว์รู้และบรรเทากิเลสเหล่านี้เสียได้ ชื่อว่าข้ามพ้นโอฆะได้

๖. ธัมมจริยสูตร ว่าด้วยการประพฤติธรรม คือตรัสว่า การประพฤติธรรม ได้แก่ การประพฤติกายสุจริต เป็นต้น และการประพฤติพรหมจรรย์ ได้แก่ การประพฤติตามอริยมรรค เป็นรัตนะอันสูงสุด เมื่อกุลบุตรผู้บวชแล้วไม่ประพฤติธรรม เป็นผู้ทุศีล ย่อมไปเกิดในอบาย

๗. พราหมณธัมมิกสูตร ว่าด้วยธรรมของพรามหณ์ที่แท้จริง คือพราหมณ์มหาศาลจำนวนมากเข้าไปเฝ้าทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า พราหมณ์สมัยก่อนมีธรรมเนียมปฏิบัติกันอย่างไร ปัจจุบันยังถือปฏิบัติอย่างนั้นอยู่หรือไม่ ทรงตอบว่า พราหมณ์สมัยก่อนมีธรรมเนียมปฏิบัติดังนี้ คือ ไม่สะสมสัตว์เลี้ยง หรือทรัพย์สิน เงินทอง พวกเขาได้อาหารจากการสาธยายมนตร์ หรือประกอบพิธีกรรม มีตบะ ละกามคุณ งดเว้นการร่วมประเวณีกับภรรยาที่อยู่ในวัยหมดประจำเดือน ประพฤติพรหมจรรย์ มุ่ง

แสวงหาแต่วิชชาและจรณะ แต่พราหมณ์ในปัจจุบันนี้ มีการสั่งสมทรัพย์สินเงินทองมากมาย มีการฆ่าสัตว์บูชายัญซึ่งเป็นความประพฤติไม่เหมาะสม

นอกจากนี้ ได้ทรงแสดงข้อปฏิบัติของพราหมณ์หลายประการ เป็นเหตุให้พราหมณ์เหล่านั้นเลื่อมใส และประกาศตนนับถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต (ดู ขุ.สุ.อ. ๒/๑๘๗-๒๙๔/๑๒๖-๑๓๐ ประกอบ)

๘. นาวาสูตร ว่าด้วยบุคคลผู้เป็นดุจเรือข้ามฟาก คือตรัสสอนภิกษุทั้งหลาย ว่า เมื่ออาศัยเรียนรู้ธรรมจากผู้ใดก็ไม่ควรทำลายผู้นั้น เหมือนคนอาศัยเรือข้ามฟาก ถึงฝั่งแล้วก็ไม่ควรทำลายเรือ อนึ่ง คนที่สอนธรรมแก่ผู้อื่น ตนเองก็ควรรู้แจ้งธรรมนั้น ๆ ด้วย เพราะถ้าไม่รู้จริงสอนผิดทางไป จะนำหมู่ชนไปสู่ความวิบัติ เหมือนนายเรือผู้ไม่ชำนาญการขับเรือ ย่อมนำผู้โดยสารไปพบความวิบัติกลางแม่น้ำ ฉะนั้น

๙. กิงสีลสูตร ว่าด้วยการจะบรรลุประโยชน์สูงสุดต้องประพฤติเช่นไร คือท่านพระสารีบุตรทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า บุคคลจะบรรลุประโยชน์สูงสุด ต้องประพฤติ เช่นไร ทรงตอบว่า ต้องประพฤติธรรม คือ ความอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ ไม่ริษยา เข้าไปหาผู้รู้ แล้วฟังคำสอนโดยเคารพ พร้อมทั้งน้อมนำมาประพฤติปฏิบัติ ผู้ประพฤติ เช่นนี้ได้ก็จะบรรลุประโยชน์สูงสุดได้

๑๐. อุฏฐานสูตร ว่าด้วยการลุกขึ้นนั่งสมาธิ คือทรงสอนปลุกใจให้ลุกขึ้นบำเพ็ญเพียร เจริญกัมมัฏฐานเพื่อบรรลุสันติธรรม อย่าปล่อยให้โอกาสหรือเวลาผ่านไปโดยเปล่าประโยชน์ คำว่า “สันติธรรม” หมายถึงธรรมคือความสงบ มี ๓ ประการ คือ (๑) อัจจันตสันติ(ความสงบอย่างสิ้นเชิง) (๒) ตทังคสันติ (ความสงบด้วยองค์นั้น ๆ) (๓) สัมมุติสันติ(ความสงบโดยสมมุติ) แต่ในสูตรนี้หมายถึงอัจจันต-สันติ กล่าวคือนิพพาน (ขุ.สุ.อ. ๒/๓๓๕/๑๕๔)

๑๑. ราหุลสูตร ว่าด้วยพระพุทโธวาทที่ตรัสโปรดพระราหุล คือทรงสอนพระราหุลว่า ให้ละกามคุณ ๕ ให้คบกัลยาณมิตร ให้อยู่ในที่สงัด รู้จักประมาณในการรับและการฉันโภชนะ อย่าทะยานอยากในปัจจัย ๔ สำรวมในพระปาติโมกข์ และ ในอินทรีย์ ให้เจริญกายคตาสติ ให้เบื่อหน่ายวัฏฏะ ให้เว้นจากนิมิตว่าสวยงาม และเจริญความไม่มีนิมิต เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้ก็ละมานะได้

๑๒. วังคีสสูตร ว่าด้วยพระพุทธพจน์ตรัสแก้ความสงสัยของพระวังคีสะ คือ ท่านพระวังคีสเถระผู้เคยมีชื่อเสียงด้านการทำนายคติของมนุษย์ผู้ตายไป สามารถทำนายได้ว่า ใครไปเกิดในภพใดภูมิใด แต่เมื่อได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถูกพระองค์ถามถึงคติหรือภูมิของพระขีณาสพ ก็ตอบไม่ได้ จึงยอมเข้ามาบวชในพระธรรมวินัยนี้เพื่อจะเรียนวิธีทำนายคติพระขีณาสพ โดยมีพระนิโครธกัปปเถระเป็นพระอุปัชฌาย์ ต่อมาพระอุปัชฌาย์ปรินิพพาน จึงเข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาคถึงการปรินิพพานของพระอุปัชฌาย์ พระองค์ตรัสแก้ความสงสัยของท่านว่า นิโครธกัปปะปรินิพพานแล้วดับตัณหาได้แล้ว (ขุ.สุ.อ. ๒/๓๔๖-๓๖๑/๑๖๒-๑๗๐)

๑๓. สัมมาปริพพาชนียสูตร ว่าด้วยภิกษุควรละเว้นอยู่ในโลกโดยชอบ คือ พระพุทธเนรมิตทูลถามพระผู้มีพระภาคถึงข้อปฏิบัติของภิกษุว่า จะพึงละเว้นอยู่ ในโลกโดยชอบได้อย่างไร ทรงปรารภคำถามนั้นตรัส ๑๕ พระคาถามุ่งแสดงข้อ ปฏิบัติของพระขีณาสพว่า ภิกษุควรละขาดรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ เป็นต้น ว่าเป็นมงคล กำจัดความกำหนัด กำจัดความส่อเสียดเป็นต้น ภิกษุผู้ปฏิบัติได้อย่างนี้ ชื่อว่า ละเว้นอยู่ในโลกโดยชอบ

๑๔. ธัมมิกสูตร ว่าด้วยพุทธพจน์ตรัสโปรดธัมมิกอุบาสก คือทรงตอบคำถามของธัมมิกอุบาสกที่ถามถึงคุณสมบัติของพระสาวกที่ดีเป็นอย่างไร โดยตอบว่า สาวก ที่ดีต้องไม่ละเมิดพระวินัย เช่นไม่ควรออกเที่ยวในเวลาวิกาล ควรกำจัดความยินดีในกามคุณ ๕ เมื่อฉันอาหารแล้วควรเจริญกัมมัฏฐาน ควรสนทนาธรรม เช่น กถาวัตถุ ๑๐ เว้นการโต้เถียง ดังนี้เป็นต้น ต่อจากนั้นทรงแสดงสมบัติของอุบาสกว่า ควรรักษาศีลในวันอุโบสถ เว้นจากทุจริต เลี้ยงดูมารดาบิดา ประกอบการค้าขายที่ชอบธรรม และไม่ประมาทประพฤติวัตรของอุบาสก หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดในหมู่เทพผู้มีรัศมีในตนชื่อสยัมปภา

๓. ความหมายและสาระสำคัญของมหาวรรค

มหาวรรค หมวดว่าด้วยเรื่องใหญ่ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามระเบียบการจัดหมวดหมู่พระสูตรดังที่กล่าวไว้ในจูฬวรรค มีพระสูตร ๑๒ สูตร มีพระคาถา ๓๖๕ คาถา มีสาระสำคัญดังนี้

๑. ปัพพัชชาสูตร ว่าด้วยการสรรเสริญการบรรพชา คือท่านพระอานนท์ทูลสรรเสริญการเสด็จบรรพชาของพระผู้มีพระภาคว่า การเสด็จออกบรรพชา ของพระองค์เป็นผลสืบเนื่องจากการที่พระองค์ทรงเห็นว่า การบรรพชาปลอดโปร่ง แต่การอยู่ครองเรือนคับแคบ คือถูกบุตร ภรรยา และกิเลสรบกวน หมดโอกาสบำเพ็ญเพียรเพื่อแสวงหาทางพ้นทุกข์

๒. ปธานสูตร ว่าด้วยความเพียรอย่างเด็ดเดียว คือทรงเล่าถึงเหตุการณ์ที่ทรงบำเพ็ญเพียรที่ฝั่งแม่น้ำเนรัญชราแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ไม่มีพญามารมากราบทูลพระองค์เป็นเชิงห่วงใยว่า ร่างกายของพระองค์ก็ผ่ายผอม ผิวพรรณซูบซีด ใกล้จะตายอยู่แล้ว หมดโอกาสที่จะตรัสรู้ โปรดกลับใจหันกลับไปบำเพ็ญบุญอย่างอื่นเถิด ทรงชี้ให้มารเห็นถึงความเพียรเด็ดเดี่ยวของพระองค์ว่า กระแสแม่น้ำทุกสายอาจจะแห้งไปเพราะสายลมได้ แต่เลือดแห่งความมีจิตมุ่งมั่นของพระองค์ ไม่มีวันเหือดแห้งไปได้ แม้เลือด ดี เสลด จะเหือดแห้งไป แต่จิต สติ และปัญญาของพระองค์ยิ่งผ่องใส สมาธิยิ่งตั้งมั่น จากนั้นทรงแสดงความมั่นพระทัยว่าจะทรงใช้พระปัญญาวุธกำจัดมารพร้อมทั้งเสนามารได้

๓. สุภาสิตสูตร ว่าด้วยวาจาสุภาษิต ๔ ประการ คือทรงแสดงองค์ประกอบของวาจาที่เป็นสุภาษิต ไม่มีโทษ และผู้รู้ไม่ติเตียน องค์ประกอบของวาจา

นั้นมี ๔ ประการ คือ (๑) เป็นคำสุภาษิต (๒) เป็นธรรม (๓) เป็นคำที่น่ารัก (๔) เป็นคำสัตย์

๔. สุนทริกภารทวาชสูตร ว่าด้วยสุนทริกภารทวาชพราหมณ์ คือ พราหมณ์ชื่อว่าสุนทริกภารทวาชะได้ประกอบพิธีบูชาไฟด้วยเครื่องเซ่น ครั้นเสร็จพิธีแล้วได้มองหาคนรับเครื่องเซ่นที่เหลือ พลันเหลือบไปเห็นพระผู้มีพระภาคที่ประทับนั่งคลุมพระวรกายจนถึงพระเศียรที่โคนไม้ต้นหนึ่ง จึงนำเครื่องเซ่นไปด้วยตั้งใจจะถวาย แต่ครั้นพระองค์เปิดผ้าคลุมพระเศียรออก จึงกล่าวว่า “คนหัวโล้น” ตั้งใจจะหัน หลังกลับ พลันฉุกคิดขึ้นว่า อันที่จริงพราหมณ์บางพวกที่หัวโล้นก็มี จึงเข้าไปทูลถามถึงชาติตระกูล ตรัสว่าอย่าถามถึงชาติตระกูลเลย ควรถามถึงความประพฤติ จะก่อให้เกิดประโยชน์มากกว่า จากนั้นทรงแสดงคุณสมบัติของพราหมณ์มุนีว่า บุคคล แม้เกิดในตระกูลต่ำ แต่ประพฤติดีก็สามารถทำลายกิเลสได้ ผู้ทำลายกิเลสได้ย่อม ควรแก่เครื่องบูชา เมื่อพระองค์ทรงแสดงจบลงพราหมณ์เลื่อมใสประกาศตนเป็นอุบาสก

๕. มาฆสูตร ว่าด้วยมาฆมาณพทูลถามปัญหา คือมาฆมาณพทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ผู้ต้องการบุญจะบูชายัญอย่างไร ทรงตอบว่า ควรบูชาพระทักขิไณยบุคคล ผู้ละกิเลสทั้งหลายได้

๖. สภิยสูตร ว่าด้วยสภิยปริพาชกทูลถามปัญหา คือสภิยปริพาชกได้เที่ยวไปในสำนักของเจ้าลัทธิทั้งหลาย เช่น ปูรณะ กัสสปะ มักขลิ โคศาล เป็นต้น เพื่อถามปัญหาที่ตนเรียนมาจากเทวดา แต่ไม่มีเจ้าลัทธิใดตอบได้ ภายหลังได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลถามปัญหาเป็นชุด ๆ รวม ๕ ชุด ชุดละ ๔ คำถาม คือ ชุดที่ ๑ ทูลถามมีใจความดังนี้

บุคคลบรรลุอะไรจึงเรียกว่า ภิกษุ ปฏิบัติอย่างไรจึงเรียกว่า ผู้สงบ ปฏิบัติอย่างไรจึงเรียกว่า ผู้ฝึกตน รู้อย่างไรจึงเรียกว่า พุทธะ

พระผู้มีพระภาคทรงตอบว่า ผู้ข้ามพ้นความสงสัย ละความเสื่อมและความเจริญ อยู่จบพรหมจรรย์ สิ้นภพใหม่ เรียกว่า ภิกษุ ผู้วางเฉยในอารมณ์ทั้งปวง ข้ามพ้นโอฆะได้ มีจิตไม่ฟุ้งซ่าน เรียกว่า ผู้สงบ ผู้อบรมอินทรีย์ได้ เรียกว่า ผู้ฝึกตนได้ ผู้รู้ชัดสังสารวัฏ ปราศจากกิเลส บรรลุภาวะที่สิ้นสุดการเกิด เรียกว่า พุทธะ

ปัญหาชุดที่ ๒-๕ พร้อมทั้งพระดำรัสตอบนั้น มีแนวการถาม และการตอบเช่นเดียวกันนี้ ดูรายละเอียดในหน้า ๖๒๑-๖๒๗

๗. เสลสูตร ว่าด้วยเสลพราหมณ์ คือเสลพราหมณ์พร้อมด้วยพราหมณ์ผู้ชำนาญเวท ๓๐๐ คน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ตรวจสอบมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ เมื่อเห็นไม่บกพร่อง จึงทูลชมเชยความเป็นมหาบุรุษนั้น มีความประสงค์จะทดลองว่าเป็นพระพุทธเจ้าจริงหรือไม่ จึงทูลเชิญขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ตรัสตอบว่า ทรงเป็นราชาอยู่แล้วมีพระนามว่าธรรมราชา มีสารีบุตรเป็นธรรม-เสนาบดี พร้อมทั้งทรงยืนยันว่าพระองค์คือพระพุทธเจ้าผู้ย่ำยีอมิตรได้ (คำว่า อมิตร

หมายถึงมาร ๕ คือ (๑) กิเลสมาร (๒) ขันธมาร (๓) อภิสังขารมาร (๔) เทวปุตตมาร (๕) มัจจุมาร ดู ขุ.สุ.อ. ๒/๕๖๗/๒๘๑)

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงยืนยันจบลง เสลพราหมณ์พร้อมทั้งบริวารได้เกิดความเลื่อมใสขอบรรพชา อุปสมบท ณ เบื้องพระพักตร์พระผู้มีพระภาค จากนั้นได้หลีกไปบำเพ็ญเพียรพร้อมทั้งบริวาร ไม่นานนักก็ได้บรรลุอรหัตตผล

๘. สัลลสูตร ว่าด้วยลูกศรคือกิเลส คือทรงแสดงพระสูตรนี้แก่อุบาสกคนหนึ่งผู้เศร้าโศกเพราะบุตรตาย มีใจความว่า ชีวิตของสรรพสัตว์ดำเนินไปสู่ความตายทุกขณะ ไม่มีกิริยาอาการบ่งบอกให้ใครรู้ได้ว่าจะตาย มีกาลเวลาที่เป็นอยู่สั้นและประกอบด้วยทุกข์ ไม่มีวิธีที่จะหยุดยั้งความตายได้ แต่มีวิธีหยุดยั้งความเศร้าโศกได้ คือถอนลูกศรคือกิเลสนั้นเสีย

๙. วาเสฏฐสูตร ว่าด้วยวาเสฏฐมาณพทูลถามปัญหา คือวาเสฏฐมาณพและภารทวาชมาณพได้สนทนากันว่า “คนจะชื่อว่า พราหมณ์ ต้องปฏิบัติอย่างไร” ภารทวาชมาณพกล่าวว่า ต้องมีชาติตระกูลบริสุทธิ์ทั้งฝ่ายบิดาและมารดา ส่วน วาเสฏฐมาณพกล่าวว่า ต้องมีศีล มีวัตรสมบูรณ์ เมื่อต่างฝ่ายต่างยืนยันในเหตุผล ของตน ตกลงกันไม่ได้ จึงเข้าไปทูลถามปัญหากับพระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงตอบด้วยอุปมามากมายแต่สรุปใจความว่า คนจะเป็นพราหมณ์หรือไม่ มิใช่เพราะชาติกำเนิด แต่เพราะกรรมต่างหาก เมื่อจบเทศนา มาณพพร้อมทั้งสหายได้ประกาศตน เป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึกตลอดชีวิต (ดูรายละเอียดหน้า ๖๔๔-๖๕๕)

๑๐. โกกาลิกสูตร ว่าด้วยพระโกกาลิกะ (พระโกกาลิกะนี้มีประวัติว่าเป็นบุตรของโกกาลิกเศรษฐี ในเมืองโกกาลิกนคร มีชื่อเดิมว่า จูฬโกกาลิกะ เป็นคนละรูปกันกับพระโกกาลิกะศิษย์ของพระเทวทัต พระโกกาลิกะศิษย์ของพระเทวทัตนั้นเป็นบุตรของพราหมณ์ มีชื่อเต็มว่า มหาโกกาลิกะ ดู ขุ.สุ.อ. ๒/๖๖๓/๓๐๓) คือพระสูตรนี้ว่าด้วยพระโกกาลิกะเข้าไปเฝ้าพระมีพระภาคแล้วกราบทูลว่า พระสารีบุตรเถระกับพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นผู้มีความปรารถนาชั่ว ทรงห้ามว่า อย่ากล่าวเช่นนั้นสารีบุตรและโมคคัลลานะมีศีลเป็นที่รัก แต่ท่านกลับกราบทูลอย่างนั้นถึง ๓ ครั้งแล้วถวายอภิวาทจากไป ภายหลังเกิดอาพาธมีตุ่มขึ้นเต็มตัว มรณภาพแล้วไปเกิดในปทุมนรก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนที่พูดจาหยาบคาย ตำหนิคนที่ควรสรรเสริญ มีจิตคิดร้าย ชอบติเตียนพระอริยะ ตายไปแล้วย่อมตกรนก

๑๑. นาลกสูตร ว่าด้วยนาลกดาบสทูลถามปัญหา คือนาลกดาบสทูลถามพระผู้มีพระภาคถึงข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุปฏิปทาของมุนี ทรงตอบว่ามุนีต้องเว้นคำด่า ต้องรักษาจิต ไม่คิดร้าย เป็นผู้สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน งดเว้นเมถุนธรรม ละกามคุณ ๕ ละความโลภในปัจจัย ๔ ควรมีท้องพร่อง ฉันพอประมาณ ควรขวยขวายในการ เข้าฌาน ไม่ยินดีการพูดคุยเป็นต้น เมื่อทำได้อย่างนี้ก็จะสามารถตัดกระแสกิเลส ดับความเร่าร้อน บรรลุปฏิปทาของมุนีได้ ปฏิปทาของมุนีนั้น คือ อรหัตตมัคคญาณ (ขุ.สุ.อ. ๒/๗๒๗-๗๒๙/๓๓๒)

๑๒. ทวยตานุปัสสนาสูตร ว่าด้วยการพิจารณาเห็นธรรมเป็นคู่ คือทรงสอนให้ภิกษุพิจารณาธรรม ๑๖ ประการ แบ่งเป็นคู่ ๆ ประการละ ๒ คู่ รวมเป็น ๓๒ คู่ กล่าวคือ จำแนกฝ่ายทุกข์พร้อมทั้งเหตุเกิดทุกข์เป็น ๑ คู่ และจำแนกฝ่ายความดับทุกข์พร้อมทั้งวิธีดับทุกข์เป็น ๑ คู่ เมื่อพิจารณาเห็นธรรมเป็นคู่ได้อย่างนี้ ย่อม บรรลุผล คืออรหัตตผลหรืออนาคามิผล

ธรรม ๑๖ ประการนั้น ได้แก่ (๑) อริยสัจ (๒) อุปธิ (๓) อวิชชา (๔) สังขาร (๕) วิญญาณ (๖) ผัสสะ (๗) เวทนา (๘) ตัณหา (๙) อุปาทาน (๑๐) อารัมภะ (๑๑) อาหาร (๑๒) อิญชิตะ(ความหวั่นไหว) (๑๓) ผันทิตะ(ความดิ้นรน) (๑๔) รูป (๑๕) นิพพานสัจจะ (๑๖) ทุกข์

การพิจารณาธรรมเป็นคู่ ๆ นั้น มีตารางแสดงการพิจารณาอริยสัจและอุปธิเป็นตัวอย่างดังนี้

๔. ความหมายและสาระสำคัญของอัฏฐกวรรค

อัฏฐกวรรค หมวดว่าด้วยการไม่ติดอยู่ในกาม ชื่อวรรคนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตรทั้งหมดในวรรคนี้ ซึ่งมีพระสูตร ๑๖ สูตร มีพระคาถา ๒๑๐ คาถา มีสาระสำคัญดังนี้

๑. กามสูตร ว่าด้วยเรื่องกาม คือพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่พราหมณ์ ชาวนาเขตกรุงสาวัตถีมีใจความโดยสังเขปว่า สัตว์ทั้งหลายพึงมีสติละกามเสีย เพราะกามเป็นเหตุแห่งอันตราย กล่าวคือ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต เมื่อละกามได้ย่อมข้ามโอฆะคือกิเลส เข้าถึงฝั่งคือนิพพานได้ คำว่า กาม ในที่นี้หมายถึงวัตถุกาม

๒. คุหัฏฐกสูตร ว่าด้วยผู้ข้องอยู่ในถ้ำ คือตรัสสอนท่านพระปิณโฑลภารทวาชเถระให้เห็นว่าความยึดติดอยู่ในถ้ำคือร่างกาย จมอยู่ในเหตุให้ลุ่มหลงคือกาม-คุณ ๕ เป็นเหตุให้เกิดโทษคืออยู่ห่างไกลจากวิเวก มุนีผู้กำหนดรู้โทษแห่งความยึดถือพึงข้ามโอฆะได้ (ขุ.สุ.อ. ๒/๗๗๙/๓๕๐)

๓. ทุฏฐัฏฐกสูตร ว่าด้วยเรื่องเดียรถีย์ใจชั่วกับมุนี คือทรงแสดงเปรียบเทียบให้เห็นพฤติกรรมที่แตกต่างกันระหว่างเดียรถีย์บางพวกกับมุนี คือ เดียรถีย์บางพวกชอบกล่าวร้ายผู้อื่น ชอบโอ้อวดศีลและวัตร มีความถือมั่นในทิฏฐิของตน เช่น ยึดถือทิฏฐิว่ามีอัตตา(สัสสตทิฏฐิ) และยึดถือทิฏฐิว่าไม่มีอัตตา(อุจเฉททิฏฐิ)

ส่วนมุนีผู้มี ปัญญา สงบ ดับกิเลสแล้ว ย่อมไม่ใส่ใจคำกล่าวร้าย ไม่โอ้อวดศีลและวัตร ไม่ยึดถือทิฏฐิทั้งหลาย (ขุ.ม. (แปล) ๒๙/๒๒/๙๘-๑๐๐)

๔. สุทธัฏฐกสูตร ว่าด้วยผู้พิจารณาเห็นความหมดจด ในที่นี้หมายถึงความบริสุทธิ์จากความยึดมั่นถือมั่นในอัตตาด้วยอำนาจตัณหาและมิจฉาทิฏฐิ คือทรงแสดงว่าบุคคลชื่อว่าเป็นพราหมณ์ เพราะเป็นผู้พิจารณาเห็นความหมดจดด้วยมัคคญาณ เพราะลอยบาป ๗ ประการ คือ (๑) สักกายทิฏฐิ (๒) วิจิกิจฉา (๓) สีลัพพตปรามาส (๔) ราคะ (๕) โทสะ (๖) โมหะ (๗) มานะ (ขุ.ม. (แปล) ๒๙/๒๕/๑๐๔) เพราะ รู้ธรรมด้วยเวททั้งหลาย(หมายถึงรู้อริยสัจ ๔ ด้วยมัคคญาณ ๔) และเพราะเป็นผู้ข้ามพ้นกิเลส ไม่มีความกำหนัดในกามคุณ (ดู ขุ.สุ.อ. ๒/๗๙๙-๘๐๒/๓๖๓-๓๖๔)

๕. ปรมัฏฐกสูตร ว่าด้วยผู้ยึดถือทิฏฐิของตนว่ายอดเยี่ยม คือทรงแสดงสูตรนี้ปรารภเรื่องที่เดียรถีย์ผู้ยึดมั่นทิฏฐิหรือลัทธิของตน ต่างโต้เถียงกันว่าลัทธิของตนยอดเยี่ยมที่สุด ถูกต้องที่สุด ทิฏฐิหรือลัทธิอื่นเลวหรือไม่ถูกต้อง ทรงเปรียบเทียบว่า เหมือนคนตาบอดคลำช้าง ต่างโต้เถียงกันว่าช้างเหมือนสิ่งโน้นสิ่งนี้ตามที่ตนลูบคลำจับต้องดู ส่วนภิกษุผู้ไม่ยึดมั่นทิฏฐิ ปราศจากมานะ ละอัตตาได้ ย่อมเป็นผู้ถึงฝั่งคือนิพพานได้ ไม่ต้องหวนกลับมามีกิเลสอีก (ขุ.ม. (แปล) ๒๙/๓๘/๑๓๘)

๖. ชราสูตร ว่าด้วยชรา คือตรัสแก่ชาวเมืองสาเกตว่า ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายน้อยนัก ภายใน ๑๐๐ ปีก็ตายแล้ว หากจะเกินไปบ้างก็ต้องตายเพราะชรา ดังนั้น จึงไม่ควรยึดถือว่าเป็นของเรา เพราะความเที่ยงแท้ ไม่มีอยู่จริง ผู้ยึดถือหารอดพ้นจากความเศร้าโศกได้ไม่ ส่วนมุนีผู้ไม่ยึดถือสิ่งทั้งปวง ย่อมไม่เศร้าโศกคร่ำครวญ

๗. ติสสเมตเตยยสูตร ว่าด้วยปัญหาของติสสเมตเตยยะ คือท่านพระติสสเมตเตยยเถระได้กราบทูลให้พระผู้มีพระภาคตรัสโทษของเมถุนธรรม พระองค์จึงตรัสว่าการเสพเมถุนธรรมเป็นเหตุให้ตกต่ำมัวหมอง ต้องออกนอกทางแห่งการบรรลุมรรคผล และเกียรติยศย่อมเสื่อมไป แต่ความยินดีในวิเวก ย่อมเป็นเหตุให้ อยู่ใกล้นิพพาน

๘. ปสูรสูตร ว่าด้วยปริพาชกชื่อว่าปสูระ คือทรงแสดงธรรมแก่ปริพาชกชื่อว่าปสูระว่า ผู้ยึดติดอยู่ในทิฏฐิหรือลัทธิของตน ที่เรียกว่าปัจเจกสัจจะ (หมายถึงความยึดถือลัทธิของตนว่า “โลกเที่ยง นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง” ดู ขุ.ม. (แปล) ๒๙/๕๙/๑๙๖) ย่อมเป็นเหตุแห่งการโต้เถียงกัน ความยึดติดในทิฏฐิของตน เป็นเหตุให้เกิดความลำพองตน ปิดกั้นความรู้อันเป็นทางพ้นทุกข์

๙. มาคันทิยสูตร ว่าด้วยมาคันทิยพราหมณ์ คือตรัสถึงความน่าเกลียดของร่างกายว่าเต็มไปด้วยปัสสาวะและอุจจาระ ผู้มีปัญญาไม่ควรยินดีในร่างกาย ควรละมานะและกามสัญญา ตัดความยึดมั่นทิฏฐิของตนเสีย ถ้าบุคคลใดยังยึดมั่นใน กามสัญญาและทิฏฐิของตนอยู่ บุคคลนั้นก็ยังกระทบกระทั่งกันอยู่ในโลก ไม่พ้นจากทุกข์ได้

๑๐. ปุราเภทสูตร ว่าด้วยก่อนการดับขันธปรินิพพาน คือทรงตอบพระพุทธเนรมิตถึงคุณสมบัติของผู้สงบที่ชื่อว่าต้องมีอธิศีล อธิจิต และอธิปัญญาว่า ต้องละ

ตัณหา เป็นมุนีผู้ไม่โกรธ ไม่สะดุ้ง ไม่โอ้อวด พูดด้วยปัญญา ไม่ตระหนี่ ปราศจากตัณหาในภพ(สัสสตทิฏฐิ) และวิภพ(อุจเฉททิฏฐิ) ละกิเลสทั้งหลายได้ (ดู ขุ.สุ.อ. ๒/๘๖๓/๓๙๐)

๑๑. กลหวิวาทสูตร ว่าด้วยการทะเลาะวิวาทกัน คือตรัสว่าการทะเลาะวิวาทและความคร่ำครวญเกิดจากสิ่งเป็นที่รัก (หมายถึงสัตว์และสังขาร กล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ดู ขุ.ม. (แปล) ๒๙/๙๘/๓๐๑-๓๐๒) และเกิดจากทิฏฐิทั้งหลาย ตรัสสอนให้ใช้ปัญญาพิจารณา ไม่ยึดติดในสิ่งเป็นที่รักและทิฏฐิเหล่านั้น ไม่ทะเลาะวิวาทกับใคร ๆ เมื่อทำได้อย่างนี้ จะไม่กลับมาเกิดอีก

๑๒-๑๓. จูฬวิยูหสูตร และมหาวิยูหสูตร ต่างว่าด้วยการทะเลาะวิวาทเพราะ ทิฏฐิ คือทรงตอบปัญหาของพระพุทธเนรมิตถึงเรื่องสัจจะหลายอย่าง กล่าวคือ ลัทธิ ต่าง ๆ ที่เรียกว่าทิฏฐิ ๖๒ ประการ เป็นเหตุให้เจ้าลัทธิทั้งหลายต้องวิวาทกัน ต่างฝ่าย ต่างก็กล่าวอ้างว่าตนเป็นคนฉลาด ด่าว่าผู้มีลัทธิขัดแย้งกับตนว่าเป็นคนโง่ ทรงตรัส ว่า พวกที่โต้แย้งกันทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นต่างก็เป็นคนโง่ด้วยกัน แต่พระอริยสาวกผู้รู้ชัดสัจจะ (หมายถึงนิโรธสัจจะหรือมัคคสัจจะ ดู ขุ.สุ.อ. ๒/๘๙๑/๓๙๗) เท่านั้นเป็นผู้ฉลาด ละศีลและวัตร ละกรรมที่มีโทษ(อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ) และกรรมที่ไม่มีโทษ (กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ) ปลงภาระได้ ไม่ยึดมั่นทิฏฐิทั้งหลาย (คำว่า ภาระ หมายถึง (๑) ขันธภาระ ได้แก่ ขันธ์ ๕ (๒) กิเลสภาระ ได้แก่ ราคะ โทสะ และโมหะ (๓) อภิสังขารภาระ ได้แก่ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอาเนญชาภิสังขาร ดู ขุ.ม. (แปล) ๒๙/๑๔๙/๓๙๘)

๑๔. ตุวฏกสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้กำจัดบาปธรรมอย่างเร็วพลัน คือตรัสสอนให้กำจัดบาปธรรมที่เป็นรากเหง้าแห่งกิเลสเครื่องเนิ่นช้าด้วยปัญญา รากเหง้านั้น คือ อวิชชา(ความไม่รู้) อโยนิโสมนสิการ(การมนสิการโดยไม่แยบคาย) อัสมิมานะ(ความถือตัว) อหิริกะ(ความไม่ละอาย) อโนตตัปปะ(ความไม่เกรงกลัว) อุทธัจจะ(ความฟุ้งซ่าน)

๑๕. อัตตทัณฑสูตร ว่าด้วยความกลัวเกิดจากโทษของตน คือตรัสสอนทหารของพระญาติทั้ง ๒ ฝ่าย ที่เตรียมทำสงครามกัน ให้เห็นโทษของการทะเลาะวิวาท ให้หยุดการเอาชนะกันด้วยกำลัง แต่ให้มุ่งทำสงครามกับข้าศึกภายในที่เผาไหม้สัตว์ทั้งหลาย คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ โสกะ และความสงสัย (ขุ.สุ.อ. ๒/๙๔๕/๔๑๑) เพราะเมื่อสัตว์เอาชนะกิเลสภายในได้ ย่อมไม่เศร้าโศก

๑๖. สารีปุตตสูตร ว่าด้วยพระสารีบุตรเถระกล่าวสรรเสริญพระพุทธคุณ คือพระสารีบุตรเถระไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลสรรเสริญพระพุทธคุณ แล้วทูลถามปัญหาเรื่องคุณธรรมของภิกษุ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงคุณธรรมของภิกษุว่า ภิกษุควรเป็นผู้มีสติไม่หวาดกลัว มีความเพียร ไม่ลักขโมย ไม่ลุอำนาจโทสะ มีปีติ รู้จักประมาณในการบริโภคและสำรวมอินทรีย์ เป็นต้น ถ้าภิกษุมีคุณธรรมเหล่านี้ ก็จะสามารถทำสมาธิให้เกิดขึ้น และกำจัดความมืดคือโมหะได้

๕. ความหมายและสาระสำคัญของปารายนวรรค

ปารายนวรรค หมวดว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้ถึงฝั่ง คำว่า “ฝั่ง” ในที่นี้หมายถึงอมตนิพพาน ซึ่งเป็นที่สิ้นสุดแห่งชราและมรณะ ตรงกันข้ามกับคำว่า “ที่มิใช่ฝั่ง” หมายถึงกิเลสขันธ์และอภิสังขาร (ดู ขุ.จู. (แปล) ๓๐/๑๐๐/๓๔๓) วรรคนี้มีเนื้อหาสาระ ว่าด้วยพราหมณ์พาวรีแต่งปัญหาให้มาณพ ๑๖ คนผู้เป็นศิษย์ของตนไปทูลถามพระผู้มีพระภาคเพื่อพิสูจน์ว่าเป็นพระพุทธเจ้าจริงหรือไม่ มาณพทั้ง ๑๖ คนนั้น คือ

๑.	อชิตมาณพ	๒.	ติสสเมเตยยมาณพ
๓.	ปุณณกมาณพ	๔.	เมตตคูมาณพ
๕.	โชตกมาณพ	๖.	อุปสีวมาณพ
๗.	นันทมาณพ	๘.	เหมกมาณพ
๙.	โตเทยยมาณพ	๑๐.	กัปปมาณพ
๑๑.	ชตุกัณณิมาณพ	๑๒.	ภัทราวุธมาณพ
๑๓.	อุทยมาณพ	๑๔.	โปสาลมาณพ
๑๕.	โมฆราชมาณพ	๑๖.	ปิงคิยมาณพ

ชื่อมาณพทั้ง ๑๖ คนนั้นเอง เป็นชื่อของพระสูตร ดังนั้น วรรคนี้จึงมีพระสูตรรวมทั้งสิ้น ๑๖ สูตร หรือเรียกอีกอย่างว่า ๑๖ ปัญหา ทั้งปัญหาและพระดำรัสตอบมีลักษณะการถาม และการตอบอย่างเดียวกัน ต่างกันเพียงรายละเอียดของเนื้อหาสาระเท่านั้น ในที่นี้มีเนื้อหาสาระในอชิตมาณวกปัญหา ติสสเมตเตยยมาณวกปัญหา และปุณณกมาณวกปัญหา เป็นตัวอย่างดังนี้

อชิตมาณวกปัญหา ว่าด้วยปัญหาของอชิตมาณพ คืออชิตมาณพทูลถามพระ ผู้มีพระภาคว่า โลกถูกอะไรหุ้มห่อไว้ ทรงตอบว่า อวิชชา ทูลถามว่า โลกไม่สดใสเพราะอะไร ทรงตอบว่า เพราะความตระหนี่และความประมาท ทูลถามว่า อะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลก ทรงตอบว่า ความอยาก ทูลถามว่า อะไรเป็นภัยใหญ่ของโลก ทรงตอบว่า ทุกข์ ทูลถามว่า อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแส(หมายถึงตัณหา ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต และอวิชชา ดู ขุ.จู. (แปล) ๓๐/๓/๕๓) ที่ไหลไปในอายตนะ ทรงตอบว่า สติ ทูลถามว่า ปัญญา สติ นามและรูป ดับที่ไหน ทรงตอบว่า ดับที่วิญญาณดับ ทูลถามว่า พระขีณาสพและพระเสขะดำเนินชีวิตอย่างไร ทรงตอบว่า ดำเนินชีวิตโดยไม่ยินดียิ่ง ในกามมีใจไม่ขุ่นมัว มีสติดำรงอยู่

ติสสเมตเตยยมาณวกปัญหา ว่าด้วยปัญหาของติสสเมตเตยมาณพ คือ ติสสเมตเตยยมาณพทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ใครชื่อว่าเป็นผู้สันโดษ ทรงตอบว่า ผู้ประพฤติพรหมจรรย์เพราะเห็นโทษในกามทั้งหลาย ทูลถามว่า ความหวั่นไหวไม่มีแก่ใคร ทรงตอบว่า ไม่มีแก่ผู้คลายตัณหาได้ มีสติทุกเมื่อ รู้ธรรมทั้งหลายแล้วดับกิเลสได้ ทูลถามว่า ใครชื่อว่า มหาบุรุษ ทรงตอบว่า ผู้รู้ส่วนสุดทั้ง ๒ ด้าน ไม่ยึดติดในท่ามกลางด้วยปัญญาชื่อว่ามันตา ล่วงพ้นเครื่องร้อยรัดในโลกได้ คำว่า ส่วนสุดทั้ง ๒ ด้าน และท่ามกลาง ดูรายละเอียดในหน้า ๗๔๘)

ปุณณกมาณวกปัญหา ว่าด้วยปัญหาของปุณณกมาณพ คือปุณณกมาณพ ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ฤาษี มนุชะ กษัตริย์ และพราหมณ์ บูชายัญเพราะต้องการอะไรและหนีอะไร ทรงตอบว่า เพราะต้องการเกิดเป็นมนุษย์ เป็นเทพ และหนีชรา ทูลถามว่า ชนเหล่านั้นข้ามพ้นชาติชราได้ไหม ทรงตอบว่า ข้ามไม่ได้ เพราะมัวเพลิดเพลินในกาม ยินดีในภพ ทูลถามว่า ใครข้ามพ้นชาติชราได้ ทรงตอบว่า ผู้ไม่มีความหวั่นไหวในกิเลส ไม่มีทุกข์ เป็นผู้สงบ ปราศจากความหวัง